Lehahayer
Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich
2 (2013)

Piruza Mnacakanian
(Erywań)

STEFAN WARTANOWIC LEHACY — ZAPOMNIANY ORMIANIN POLSKI

Utrata państwowości w 1375 roku, częste najazdy ludów koczowniczych, wyniszczające wojny persko-tureckie między XVI a XVII wiekiem, migracje ludności, obrabowane i zrujnowane miasta — wszystkie te zjawiska w znacznym stopniu destabilizowały sytuację w Armenii, utrudniając rozwój jej kultury na macierzystym terytorium. Mogła się ona w tym okresie rozwijać w miarę swobodnie tylko poza historycznymi granicami kraju, w ośrodkach diaspory. Dopiero po traktacie pokojowym pomiędzy Persją a osmańską Turcją, zawartym w 1639 roku, warunki polityczne w Armenii uległy stabilizacji. Fundament pod odrodzenie kulturowe Armenii położył już Mowses, wardapet z Chotanunu, czyli przyszły katolikos Mowses III z Tatewu (1578–1632). Za jego sprawą odrodzono Wielką Pustelnię w prowincji Sjunik, założono klasztory męskie i żeńskie, szkoły, dokonana została reforma administracji kościelnej, duchowieństwa i obrządku. Jego działalność kontynuowali następni katolikosi — Filip I z Aghbaku (1593–1655) i Jakub IV z Dżulfy (1598–1680)[1]. W trakcie tego odrodzenia, przydatny okazał się dorobek diaspory, a jednym z objawów tego zjawiska była postać i dzieło Stefana Wartanowica Lehacego, Ormianina z Polski.

Stefan Wartanowic Lehacy[2] — jedna z najwybitniejszych postaci w historii kultury Armenii z przełomu późnego średniowiecza i nowożytności, teolog, fi-

[1] O działaniach tych katolikosów zob. szerzej: *Քրիստոնյա Հայաստան* [*Chrześcijańska Armenia*], Երևան [Erywań] 2002, s. 760, 1044, 518; Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, Warszawa 1981 (dalej: Arakel), s. 238–290, 317–334.

[2] Bohater tego studium już przez swe imię i nazwisko stał się obiektem pewnych nieporozumień badawczych. Znany jest w polskiej literaturze historycznej jako Stefan Wartanowicz lub Wartanowic, zaś w opracowaniach ormiańskich występuje jako Stepanos [Stefan] Lehacy. Używając formy Stefan Wartanowic Lehacy, umożliwiamy zarówno ormiańskim, jak i polskim czytelnikom zorientowanie się, o kogo tu chodzi. Ponieważ istnieli dwaj wybitni polscy Ormianie o tym samym imieniu — wyżej wymieniony Stefan Lehacy oraz leksykograf i kronikarz Stefan Roszka — można

lozof, kopista, tłumacz, być może też malarz — jest w swej ojczyźnie polsko-ormiańskiej prawie zupełnie a niesprawiedliwie zapomniany. Lakoniczna treść nielicznych wzmianek o nim w języku polskim aż nadto o tym świadczy[3]. Jedną z przyczyn tego stanu jest to, że większość bogatej spuścizny tego intelektualisty istnieje w formie rękopiśmiennej w języku staroormiańskim. Tylko nieliczne jego utwory zostały opublikowane[4]. Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą zgromadzenia w jednym opracowaniu znanych nam zarówno ormiańskich, jak i polskich źródeł do jego biografii, oraz podsumowania stanu badań. Z uwagi na znaczną objętość materiału, został on podzielony na dwie części. Pierwsza zawiera omówienie ważniejszych aspektów życia Stefana Wartanowica Lehacego, w drugiej znajdzie się szczegółowa analiza wybranych aspektów jego działań.

Genealogia Stefana Lehacego[5] wskazuje na pochodzenie z mołdawskiej Suczawy[6]. Jego rodzina była zamożna. Dziad, Agopsza Wartan-oglu, czyli po kipczacku syn Wartana, był kupcem handlującym także we Lwowie i Jazłowcu oraz jerespochanem (administratorem majątku kościelnego) suczawskiej gminy ormiańskiej[7]. Z żoną Mughal miał kilku synów. Młodszych — Wartana i Saha-

znaleźć w niektórych opracowaniach pomieszanie obu tych osób i ich spuścizny (np. Մ. Թերզեան [M. Terzjan], *Յակոբ Դ Ջուղայեցի (1655–1680)* [*Jakub z Dżulfy (1655–1680)*], Բեյրութ [Bejrut] 1956; Ա.Պալճեան [A. Palczjan], *Աթոռ Սրբոյն Պետրոսի Առաքելապետի* [*Tron św. Piotra apostoła*], Վիեննա [Wiedeń] 1853, na co zwrócił już uwagę uczony mechitarysta, o. Nerses Akinian. Dla uniknięcia tego błędu trzeba uważnie analizować treść wzmianek źródłowych i przekazów zawartych w opracowaniach na ich temat. W cytowanym przez Mesropa Terzjana oficjalnym liście katolikosa Jakuba IV do papieża Aleksandra VII, Stefan Lehacy podpisał się: „Pater Stephanus Wartanowic sigillarius propria manu scripsi" (zob. W. Terzjan, op. cit., s. 123), zaś w kopiowanych przez siebie rękopisach używał formy Stepanos Ilowecy, czyli Stefan ze Lwowa, lub Stepanos Lehacy, czyli z Polski. Wersja: Stepanos Wartanowic rzadziej, jednak również figuruje w ormiańskiej historiografii.

[3] S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 350–351; J. Piotrowski, *Katedra ormiańska we Lwowie*, Lwów 1925, s. 10; D. Kajetanowicz, *Katedra ormiańska i jej otoczenie*, Lwów 1930, s. 49; W. Czałojan, J. Khaczikian, *Armeński filozof z XVII wieku — Stiepanos Lehacy* „Studia Filozoficzne" 11, 1974, s.61–67; K. R. Nowak-Komar, *Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku — stan badań*, w: *Spis podróżny. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*, Bydgoszcz 2010, s. 43.

[4] Ն. Ակինեան [N. Akinian], *Ստեփանոս վրդ. Լեհացի* [*Stefan wardapet Lehacy*], „Հանդէս Ամսօրեայ" [„Handes Amsorja"], 1912, 3, s. 147–153.

[5] Za cenne informacje źródłowe na temat genealogii Lehacego składam wyrazy podziękowania prof. Krzysztofowi Stopce.

[6] S. Barącz, *Żywoty...*, s. 5–7.

[7] W historiografii nastąpiło pomieszanie dwóch Ormian z Suczawy o imieniu Agopsza, żyjących na przełomie XVI i XVII wieku. Jeden z nich miał być fundatorem ormiańskiego klasztoru św. Aksenta, choć klasztor ten wzmiankowany jest już w pierwszej połowie XV wieku. Został wprawdzie zniszczony w roku 1551 w czasie prześladowań religijnych Ormian w Mołdawii, ale jego odnowicielem był Ormianin Amir. Inskrypcję nagrobka Agopszy, domniemanego fundatora klasztoru, w nieco odmiennych formach podają: S. Barącz, *Żywoty*, s. 5; Մ. Բժշկեանց [M. Pyżyszgianc], *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին* [Podróż do Polski, oraz do innych miejsc zamieszkiwanych przez Ormian pochodzących z miasta Ani], Վենետիկ [Wenecja] 1830, s.192; [Դ. Տան] [T.

ka (Sahoga) — w czasie niebezpiecznej wojny 1594 roku — wysłał na naukę do Lwowa, starszych zatrzymał przy sobie lub osadził w Kamieńcu Podolskim. Obaj wzmiankowani synowie występują z patronimikiem Agopsic (Agopsicz, Agopsowic, Agopsowicz) już jako dorośli w aktach lwowskich w roku 1608, gdy zostali wraz z trzecim bratem, Donigiem, przebywającym w Mołdawii, przyjęci do prawa miejskiego[8]. Ożenili się z miejscowymi Ormiankami. Wartan — przed 1613 rokiem z Katarzyną, córką Jakuba Warteresowicza, siostrą zaś Szymona, starszego ormiańskiego we Lwowie, a więc panną z elitarnego rodu. To byli rodzice Stefana i jeszcze pięciu jego braci oraz trzech sióstr. Z kolei Sahak ożenił się w 1608 roku z Anną Torosowicówną, przedstawicielką równie wpływowej rodziny, siostrą przyszłego arcybiskupa Mikołaja Torosowicza, której obaj dziadkowie, dwaj stryjowie i brat stryjeczny pełnili urząd starszych. Również Sahak od lutego 1637 roku był jednym ze starszych ormiańskich Lwowa[9]. Będąc bezdzietnym, sfinansował budowę nowego kościoła św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu we Lwowie[10]. To właśnie jego — Sahaka syna Agopszy — chwali Symeon Lehacy w swoim poemacie *Wipasanutiun Nikolakan* (*Historia Mikołaja)*, opisując dramatyczne wydarzenia związane z zaprowadzeniem przez Torosowicza unii Kościoła ormiańskiego w Polsce z katolickim: „Miał on [arcybiskup] jednego szwagra dobrego, Sahaka syn Hagopszy — bardzo bogobojnego i znanego — fundatora klasztoru św. Krzyża. On zlitował się nad baronderem [arcybiskupem], obiecał pieniądze newiragowi 500 kuruszów dla Eczmiadzyna,

Dan] [Արևելյան հայք ի Պուքովինա] (թարգմ. Գ. Գալեմքարեան), [*Die orientalischen Armenier in Bukowina*], (tłum. G. Galemkarjan), Վիեննա [Wiedeń] 1891, s. 22. Według inskrypcji, odczytanej z kamienia nagrobnego w 1829 roku przez o. Pawła Hunaniana, ów Agopsza był synem Amira, i zmarł w 1612 roku. Barącz podaje informacje o Agopszy, fundatorze klasztoru, i o Agopszy, dziadzie Stefana Wartanowica Lehacego w dwóch osobnych zdaniach, tak jakby dotyczyły innych osób. Arszak Altunian, w opisie ormiańskich zabytków Suczawy, wzmiankuje odnośnie do klasztoru św. Aksenta, że znajdującą się tam kaplicę zbudował Agopsza i że imię jego jest w niej wyryte (Ա. Ալթունեան [A. Altunian], *Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան, որք ի Մոլտո-Վալաքիա, Հունգարիա և ի Լեհաստան. Ուղեւորութիւն յ'ամին 1876* [*Wiadomość o ormiańskich uchodźcach w Mołdawii, Wołoszczyźnie, na Węgrzech oraz w Polsce. Podróż z 1876 roku*], Ֆոքշան [Fokszany] 1876, s. 114). Faktycznie, ten drugi, nas tu interesujący, suczawski Agopsza — jak o tym świadczą protokoły ormiańskiego sądu duchownego we Lwowie — był synem Wartana i żył jeszcze we wrześniu 1627 roku (E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010, s. 155, 181–182). Mógł być, co najwyżej, krewnym domniemanego fundatora (bratankiem, wnukiem), na pewno nie tą samą osobą.

[8] E. Tryjarski, *Drobne teksty ormiańsko-kipczackie ze zbiorów Wiednia i Warszawy*, „Lehahayer" 3 (w druku) — zapis nr 6 sądu duchownego Ormian lwowskich z 29 stycznia 1608 roku.

[9] M. Kapral, *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 254. Testament Sahaka znajduje się pod datą 1649 w rękopisie 447, k. 210 w Bibliotece Mechitarystów w Wiedniu (dalej: B. Mechit., Wiedeń).

[10] Możliwe, że w związku z poświęceniem miejsca pod kościół fundowany przez Sahaka, awakerec, czyli archiprezbiter lwowski Zachariasz wypożyczył 24 marca 1628 roku ormiański rytuał (masztoc) zawierający modlitwy związane z tym obrzędem (E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego...*, s. 187).

krzyż i kielich dla św. ołtarza”[11]. Rodzinę Wartanowiców znajdujemy w zapisach sądu duchownego Ormian miasta Lwowa z lat 1625–1630[12]. Jej przedstawiciele zamawiali także rękopisy dla własnego użytku. Kilka z nich przechowywanych jest do dziś w erywańskim Matenadaranie. Pierwszy został skopiowany w 1615 roku, prawdopodobnie we Lwowie, przez sarkawaga (diakona) Torosa na zamówienie „pobożnego pana Wartana, oraz pana Sahaka”[13]. Kolejny rękopis, też ze Lwowa, z 1620 roku został napisany na zamówienie „bajazata”, czyli potomka szlachetnej krwi, Sahaka, ku pamięci rodziców — Agopszy i już nieżyjącej Mughal, dla żony Anny i dla rodzonych braci — Wartana, Doniga, „młodego pana” Manuga, oraz dla innych krewnych[14]. Agopsowiców wymienia Łazar z Baberdu wśród donatorów swego ewangeliarza, wykonanego we Lwowie w latach 1616–1619, szczególnie „barona” Agopszę, pana Wartana, oraz pana Sahaka[15]. O mecenacie tej rodziny wspomina również Stefan Roszka w swojej kronice, przytaczając inskrypcję z „tablicy z czarnego marmuru” o tym, że synowie chodży, czyli bogatego kupca, Agopszy, jerespochana z Suczawy — Wartan, Sahak i Donig — ufundowali „grube mury” szkoły ormiańskiej we Lwowie oraz odnowili drzwi kościoła św. Krzyża w roku 1636[16]. Wartan już wtedy nie żył, zmarł w pierwszej połowie 1632 roku. Być może obie fundacje zostały zainicjowane za jego życia, a w 1636 roku ukończone przez braci, wykonujących jego wolę jako współfundatora.

Na razie nie udało się ustalić źródłowo daty urodzin Stefana Wartanowica Lehacego[17]. Jak podaje Arakel z Tebryzu, kronikarz będący prywatnie jego dobrym znajomym, został wysłany przez rodziców do Eczmiadzyna, gdy we Lwo-

[11] Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ հաւաստչեայ յաւելուածովք*, [*Kamieniec. Kronika Ormian w Polsce i w Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami]*, Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. 208 (tłum. z ormiańskiego moje).

[12] E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego...*, s. 154, 155, 179–182, 215–216, 218–219.

[13] Matenadaran — Instytut Starych Rękopisów im św. Masztoca (dalej: Matenadaran), rkps 7194.

[14] Matenadaran, rkps 7556.

[15] Matenadaran, rkps 351.

[16] *Ստեփանոսի Ռօշքայ Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք* [*Chronologia albo Kroniki kościelne Stefana Roszki*], հրատ. հ. Հ. Ոսկեան, [oprac. o. H. Woskian], [Վիեննա] [Wiedeń] 1964 (dalej: *Kroniki kościelne*), s. 175.

[17] Jura Tarwerdian przypuszcza, że Stefan urodził się w 1601 roku (Յ. Թարվերդեան [J. Tarwerdian], *Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական հայացքները* [*Poglądy filozoficzne Stefana Lehacego*], Երևան [Erywań] 1979, s. 15. Jest to domysł mało prawdopodobny. Ślub rodziców Stefana — Wartana i Katarzyny — miał miejsce przed 1608 rokiem (przyjęcie Wartana do lwowskiego prawa miejskiego). Rejestracja w sądzie ormiańskim ich umowy ślubnej (krorenku, krorąku) miała miejsce 22 marca 1613 roku (B. Mechit. Wiedeń, rkps 441, k. 129), ale w akcie tym wspomniany jest rok 1605. Najstarsza z rodzeństwa Stefana była Zofia, bo to ona, już jako mężatka, kwitowała w 1633 roku stryja Sahaka z opiekuństwa nad swymi braćmi, wtedy więc jeszcze małoletnimi. Zapis umowy ślubnej drugiej siostry, Miluchny, został zarejestrowany 24 marca 1628 roku (B. Mechit., Wiedeń, rkps 441, k. 187v.). Wpis testamentu Katarzyny Wartanowej Agopsowicowej znajduje się pod datą 30 marca 1644 roku (B. Mechit., Wiedeń, rkps 447, k. 34v.).

wie Ormian prześladował bp Torosowicz, a za katolikosatu Filipa z Aghbaku (1593–1655). Stefan Roszka z kolei podaje, że Stefan Lehacy był wysłany przez rodziców „na początku unii naszej ze św. Kościołem rzymskim”[18]. Było to więc tuż przed śmiercią ojca, który zmarł w pierwszej połowie 1632 roku, gdyż wspomniane prześladowania lub inaczej unia ze „św. Kościołem rzymskim” rozpoczęły się jesienią 1630 roku[19].

Wiadomo, że Stefan nauczył się języka ormiańskiego dopiero w Armenii, co Arakel podkreśla, wzmiankując dwukrotnie: „a po przyjeździe do Eczmiadzyna poznał Stepanos mowę i pismo ormiańskie”, „poznał uprzednio mowę i pismo łacińskie, a następnie nauczył się naszej mowy i pisma”[20]. Potwierdzają to Stefan Roszka oraz kolofon rękopisu z 1671 roku[21]. W jakim zatem języku mówiono w jego lwowskim domu, po kipczacku, czy też po polsku — nie wiemy. Jeżeli mimo młodego wieku w chwili przybycia do Eczmiadzyna znał już łacinę, rodzice musieli go wcześniej oddać do szkoły nie ormiańskiej, lecz katolickiej, gdzie się jej mógł nauczyć. Symeon Lehacy, który mieszkał we Lwowie w tym samym czasie i nauczał w szkole ormiańskiej, narzeka na brak znajomości języka ormiańskiego nie tylko wśród zwykłych Ormian, lecz także wśród duchowieństwa: „a księża, którzy są przy nich [tzn. we Lwowie] [...] nie znają języka ormiańskiego, nie rozumieją tego, co czytają, lecz zachowują się w sposób arogancki wobec tych, którzy [język ten] znają”[22]. Były to burzliwe czasy awantury o unię, a więc nie wiadomo czy szkoła ormiańska działała bez przerw tym spowodowanych.

W Armenii Stefan Wartanowic Lehacy szybko przyswoił dziedzictwo kultury ormiańskiej. Kolofony w jego rękopisach są ważnym źródłem dla poznania ówczesnego środowiska naukowego Eczmiadzyna. Wspomina w nich swoich mistrzów, wybitnych wardapetów, poetów, kolegów z seminarium, katolikosa Filipa. O tym ostatnim pisze: „opiekuje się mną z ojcowską troską”[23], wyróżnia Arakela z Tebryzu, o innych zaś: „prawdziwy mój przyjaciel i kochany przeze

[18] *Kroniki kościelne*, s.185.

[19] Manja Ghazarian, opierając się na dokumencie z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, podaje datę 1646. Nie jest to możliwe, gdyż z roku 1646 pochodzi skopiowany przez Lehacego rękopis, opatrzony kunsztownym kolofonem (zobacz dalej), a jest mało prawdopodobne, aby mógł w przeciągu tak krótkiego czasu opanować grabar w stopniu warunkującym wykonanie takiego dzieła. Stefan Roszka mylnie informuje, że Stefan Wartanowic Lehacy pochodził ze szlacheckiej rodziny Bernatowiczów (*Kroniki kościelne*, s. 185). W rzeczywistości był z nią tylko spowinowacony, gdyż jego bratanica Anna wyszła za Bernarda Bernatowica, starszego Ormian lwowskich, który w roku 1676 został nobilitowany i odtąd oboje używali nazwiska Bernacki. Stało się to jeszcze za życia Stefana, za panowania króla Jana III Sobieskiego.

[20] Arakel, s. 329.

[21] *Kroniki kościelne*, s. 177; Matenadaran, rkps 924, k. 337r.

[22] *Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք*, հրատ. Ն. Ակինեան, [*Notatki podróżne Symeona Lehacego, kronika i kolofony*, oprac. N. Akinian], Վիեննա [Wiedeń], 1936, s. 346 (tłum. z ormiańskiego moje); Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից* [*Kamenic*], s. 202.

[23] Matenadaran, rkps 1549, k.278r.

mnie", „bliski mi i mój brat duchowy". Świadczy to o zażyłości i przyjaźniach, jakie tu zawarł. Kiedy uzyskał święcenia kapłańskie, nie wiemy. Zwykłym księdzem był jeszcze w 1652 roku, gdy jego rodak, inny polski Ormianin, Mygyrdicz Lehacy, zanotował w kolofonie jego godność i imię, prosząc o pamięć modlitewną dla „kopisty Stefana księdza Lehacego, natchnionego przez Ducha świętego, który zajmuje się filozofią i który atramentem czerwonym wykonał litery inicjalne, i który jest rodakiem kopisty tego [dzieła]"[24]. Jednak wkrótce „wszyscy wardapetowie, widząc uczoność jego i obyczaje cnotliwe, świadczyli o tym przed katolikosem Filipposem, a że prócz tego sam przewielebny Filippos cnoty te dostrzegał, nadał mu — gdy złożył tamten ślub bezżeństwa — wyższą godność kapłańską i ofiarował berło wardapeta"[25]. Musiało to wydarzenie nastąpić przed rokiem 1655, kiedy to katolikos Filip zmarł.

Nie wiadomo, kiedy dokładnie Stefan zaczął wykładać w szkole duchownej w Eczmiadzynie. Mógł być nauczycielem jeszcze przed uzyskaniem święceń duchownych, wiadomo natomiast, że nauczał także jako wardapet. Wykładał filozofię i miał wielu słuchaczy. Pierwszy znany rękopis skopiowany przez diakona Nersesa, który nazywa siebie uczniem wardapeta Stepanosa Lehacego, pochodzi dopiero z 1662 roku. W drugim rękopisie, skopiowanym przez tego samego diakona w 1668 roku[26], bardzo barwnymi epitetami charakteryzuje on swojego mistrza jako „świętego tłumacza, dobrego oratora, niezwyciężonego filozofa, wardapeta wspaniałej wymowy, męża pełnego mądrości i zdolności, który cnotami boskimi codzienne udoskonala braci nauką filozofii"[27]. Według Malachiasza Ormaniana, Lehacy był także tłumaczem oraz nauczycielem języków obcych, zwłaszcza łaciny[28].

Również ustalenie chronologii kariery Stefana Lehacego w administracji kościelnej nie jest łatwe z uwagi na brak odpowiednich dokumentów nominacyjnych. O jego kolejnych godnościach możemy jedynie wnioskować z tytułów, jakie nadają mu świadkowie różnych wydarzeń, w których brał udział, oraz kronikarze.

W 1662 roku, w drodze do Chin, trafił do Eczmiadzyna francuski misjonarz, François Pallu, biskup Heliopolis. W swej relacji wspomina, że 5 czerwca on i jego towarzysze zauważyli śnieżne szczyty góry Ararat, a następnego dnia wieczorem usłyszeli dzwony kościelne, co zrobiło na nich głębokie wrażenie, ponieważ nie słyszeli ich dźwięku od opuszczeniu Marsylii. Były to dzwony katedry eczmiadzyńskiej. Gdy dotarli do katedry, powitał ich tam „dobry katolik o imieniu Woskan", który przyszedł „w towarzystwie duchownego polskiego o imie-

[24] Սուրբ Էջմիածնի գրադարան [*Biblioteka św. Eczmiadzyna*], „Արարատ" [„Ararat"], 1888, 7, s. 413.

[25] Arakel, s. 330.

[26] Matenadaran rkps 110, oraz rkps 606.

[27] Matenadaran rkps 110, k.467r.

[28] Մ. Օրմանյան [M. Ormanian], *Ազգապատում* [*Azgapatum*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2001 (dalej: Azgapatum), 2, s. 2895.

niu Stephanos, wielkiego schizmatyka", który „skomplementował nas po łacinie i zaprowadził do wielkiej sali o łukowym sklepieniu, zdobnej w piękne nisze". Stefan pełnił funkcję tłumacza przy spotkaniu francuskich misjonarzy z katolikosem Jakubem IV[29]. Przybysze usiłowali dyskutować z Lehacym o herezji monofizyckiej, o czym tak pisze bp Pallu: „znalazłem między nimi jednego, który będąc [wcześniej] w Polsce miał pewną znajomość języka łacińskiego, chciałem wdać się z nim w rozmowę na temat głównego punktu herezji Eutychesa, ale on uchylił się od moich próśb".

W relacji Francuza brak określenia stanowiska, jakie Stefan zajmował wtedy w Eczmiadzynie. Jednak 13 listopada tegoż roku dobrze zazwyczaj poinformowana papieska Kongregacja Rozkrzewiania Wiary w liście do nuncjusza warszawskiego nazwała go biskupem i kanclerzem katolikosa, który nadaje się na koadiutora dla lwowskiego hierarchy, Torosowicza. A w ormiańskim Lwowie dobrze orientowano się co do losów swego rodaka. Z kolofonów rękopisów kopiowanych przez niego wynika, że przebywając poza Polską utrzymywał kontakty z rodziną. Do Lwowa wysłał właśnie w roku 1662 co najmniej dwa cenne rękopisy skopiowane własnoręcznie. W kolofonie ewangeliarza z 1662 roku pisze, że kopiował go z nienagannie wykonanego egzemplarza i oddał do ozdobienia, oraz że pomysł kopiowania wyszedł od jego „ukochanego" mistrza, wardapeta Mowsesa, ale realizacja — już tylko od niego. Pisze też, że przekazuje ów rękopis kościołowi Najświętszej Marii Panny, czyli katedrze ormiańskiej we Lwowie ku upamiętnieniu własnej osoby, a także rodziców, braci i sióstr, oraz innych krewnych żyjących lub zmarłych[30]. Drugi rękopis, przesłany przez Mikołaja Bajdułowicza, to kopia dzieła Nersesa Sznorhalego (Utalentowanego) pod tytułem *Jezus, Syn jedyny Ojca*, wykonana w roku 1646. Dedykacja dla katedry lwowskiej nosi datę 1662 i zawiera te same wzmianki o pamięci już zmarłych rodziców[31]. W roku 1664 ormiańscy starsi lwowscy, skarżąc się katolickiemu

[29] Cytat za: http://archive.org/stream/pts_histoiredeltab_3721-1242/pts_histoiredeltab_3721-1242_djvu.txt (wgląd 15 maja 2013). Pierwsza edycja cytowanej relacji: *Relation abrégée des Missions et des Voyages des Evesques François, envoyés aux Royaumes de la Chine, Cochinchine, Tonquin et Siam. Par Messire François Pallu, Evesque d'Héliopolis*, Paris 1668. Edycja pełna: *Histoire de l'Etablissement du Christianisme dans les Indes Orientales par les évêques français et les autres missionnaires apostoliques*, Versailles et Paris 1803. Tłumaczenia wybranych fragmentów na język ormiański: Հ. Պերպերեան [H. Berberian], *Էջմիածնի վանքը 1662-ին*, [*Klasztor eczmiadzyński w roku 1662*]. „Հասկ" [„Hask"], 1950, 9/10, s. 271–273.

[30] Obecnie rękopis ten jest przechowywany w bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Za przekazanie informacji o nim wyrażam podziękowanie prof. Waldemarowi Deludze. W czasie drugiej wojny światowej ewangeliarz był wywieziony do Wielkiej Brytanii, później został zwrócony do Polski. Na temat jego losów zob. K. R. Nowak-Komar, *Stefan Wartanowicz's Gospelbook of the 3rd Quarter of the 17th Century"*, w: *Los Angeles, 9th Graduate Student Colloquium in Armenian Studies* (w druku). Tekst kolofonu zob. Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], Կամենից [*Kamenic*], s. 193; rękopis ten wzmiankuje S. Barącz, *Żywoty...*, s. 350.

[31] Matenadaran, rkps 1549. Istnieje polski przekład tego dzieła: Nerses Šnorhali, *Jezus, Syn jedyny Ojca i inne poematy*, wstęp i opracowanie ks. M. Starowieyski, [*Ojcowie Żywi*. XIV], Kraków

misjonarzowi Clemente Galano, że Rzym utrzymuje na stanowisku biskupim we Lwowie niegodnego Torosowicza, prosili o pomoc w staraniach o mianowanie na jego miejsce Stefana Wartanowica, tytułując go wikariuszem i kanclerzem patriarchy eczmiadzyńskiego[32].

Potwierdzenie tej wysokiej godności znajdujemy w kolofonie rękopisu z drugiej połowy XVII wieku. Stefan Lehacy występuje jako strażnik i skarbnik (վերակացու եւ գանձապետ, to znaczy locumtenens, strażnik tronu patriarszego) świętego katolikosatu eczmiadzyńskiego[33]. Możliwe, że nie on jeden, i nie na stałe zajmował to stanowisko. Zachariasz z Agulisu w swoim diariuszu pod datą 12 maja 1669 roku wzmiankuje Lehacego, nazywając go tylko wardapetem. Opisuje pięciodniową podróż wardapeta Mikajela, namiestnika katolikosa Jakuba IV, wraz z „լէյիցի Ըստեփանոս վարդապետն" (czyli polskim, tu w znaczeniu: z Polski, wardapetem Stefanem) oraz innymi wardapetami, z Erywania do Agulisu[34]. W 1679 roku współczesny Lehacemu historyk Zachariasz z Kanakeru (1626–1699), wymieniając dostojników obecnych na pogrzebie wardapeta Howhannesa z Karbi, przeora klasztoru Howhannawank, znów określa Stefana jako zastępcę katolikosa w św. Eczmiadzynie[35]. Z kolei w dziele katolikosa Symeona z Erywania (1710–1780), znanym jako *Czambr* (forma od starofrancuskiego *chambre*), poświęconym historii Kościoła ormiańskiego i cytującym oficjalne dokumenty przechowywane w Eczmiadzynie, Lehacy wspomniany jest jako *lusarar* św. Eczmiadzyna (pod datą 1682)[36]. Słowo *lusarar* tłumaczy się jako zakrystianin, czyli duchowny, który czuwa dosłownie nad światłem w kościele, szerzej — nad jego przystrojeniem, porządkiem i szatami liturgicznymi. Było to jedno z niższych stanowisk kościelnych. Jednak w tym wypadku jest niemal oczywiste, że chodzi o tak zwanego wielkiego zakrystianina (*Awag Lusarar*), czyli wice-patriarchę[37]. Stefan Lehacy zajmował stanowisko tymczasowego zastępcy Jakuba IV, dzieląc je z wardapetem Isahakiem (Sahakiem) z Maku,

1998. W Matenadaranie znajdują się jeszcze dwa inne rękopisy skopiowane własnoręcznie przez Lechacego: 1909, 5171.

[32] G. Petrowicz, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Roma 1950, s. 148, 190, 191.

[33] Matenadaran, rkps 678, k.166r.

[34] Զաքարիա Ագուլեցի [Zachariasz z Agulisu], *Օրագրութիւն* [*Diariusz*], Երևան [Erywań] 1938, s. 85.

[35] Զաքարիա Քանաքեռցի [Zachariasz z Kanakeru], *Զաքարեայ սարկաւագի պատմագրութիւն* [*Historiografia sarkawaga Zachariasza*], Վաղարշապատ [Wagharszapat, obecnie Eczmiadzyn] 1870, 2, s. 37.

[36] Սիմեոն Երևանցի [Symeon z Erywania], *Ջամբռ, Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանագուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոց շրջակայից վանօրէից*, [*Czambr. Księga, która nazywa się zapisy protokołów, zwierciadło zawierające [opis] całego majątku św. Eczmiadzyna i okolicznych klasztorów*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2003, s. 163–166.

[37] Taka godność występowała w patriarchacie ormiańskim Jerozolimy. Por. Ch. Dowset, *Sayat'-Nova: an 18th-century troubadour. A biographical and literary study*, Lovanii 1997 , s. 30, 232.

gdy katolikos pod koniec swego życia znalazł się w Konstantynopolu, w drodze do Europy dla wyjednania pomocy w sprawie wyzwolenia Armenii; był potem zastępcą po jego śmierci w 1680 roku[38]. Tak go nazywa w odniesieniu do tego czasu, tytułując dodatkowo biskupem, Malachiasz Ormanian[39].

Z imieniem następcy Jakuba IV — Eleazara z Ajntabu (1612–1691) — wiązał się konflikt pomiędzy wschodnim i zachodnim duchowieństwem ormiańskim, jaki rozgorzał już za ostatnich lat rządów Jakuba IV. Eleazar dążył do utworzenia odrębnego katolikosatu z jurysdykcją nad diecezjami w Turcji. Plan ten poparły władze osmańskie i Eleazar został przez katolikosa cylicyjskiego ogłoszony katolikosem zachodnich Ormian. Konflikt pomiędzy antykatolikosem Eleazarem oraz katolikosem Jakubem IV trwał aż do śmierci tego ostatniego. W samym Eczmiadzynie byli zarówno przeciwnicy, jak i zwolennicy Eleazara. W 1693 roku w drukarni ormiańskiego klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie ukazał się dokument *O regułach święceń katolikosa*, który został ułożony przez wardapeta Mowsesa z Bydżni, po uzgodnieniach z innymi świątobliwymi wardapetami i biskupami. Po lewej stronie druku, z góry na dół, jedno pod drugim zapisano imiona 27 przedstawicieli zarówno duchowieństwa, jak i świeckich. W tej kolumnie na dziesiątym miejscu figuruje imię Stefana wardapeta Lehacego. Armen Ajwazjan, analizując ten dokument, doszedł do wniosku, że powstał on w pierwszej połowie grudnia 1665 roku w Erywaniu, na zebraniu przeciwników ówczesnego katolikosa Jakuba IV[40]. Z krytyką tej tezy wystąpił Hracz Mirzojan, który dowodził, że nie mogło dojść do żadnego zebrania kościelnego, a podpisy złożone zostały pod ogólnie aprobowanym dokumentem, bez intencji wrogich katolikosowi, lecz w celu wzmocnienia pozycji jego urzędu w Eczmiadzynie i niedopuszczenia do powstania drugiego odrębnego katolikosatu. Według Mirzojana, „patriarcha Jakub", którego imię również figuruje na dokumencie, to sam katolikos Jakub IV. W takim razie byłby to rezultat uzgodnień katolikosa z zaniepokojonymi sytuacją duchownymi i możnymi świeckimi, które następnie — być może w styczniu 1666 roku — zostały sformułowane w dokumencie przez wyżej wspomnianego wardapeta Mowsesa. Prawdopodobnie dokument ten był w pewnym sensie mocną tarczą dla katolikosa podczas spotkania w Konstantynopolu z Ormianami zachodniej części podzielonej Armenii, dowodem na to, że wpływowe ducho-

[38] P. Mnacakanian, *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie 1715–1739*, „Lehahayer" 1, 2010, s. 124–125.

[39] *Azgapatum...*, s. 3039. Podobną wzmiankę, jednak z dozą watpliwości, podaje też Nerses Akinian opierając się na katalogu ormiańskich rękopisów z Eczmiadzyna w opracowaniu Daniela wardapeta Szahnazarianca, gdzie w dwóch opisach Lehacy tytuowany jest biskupem (՝Դանիէլ վրդ. Շահնազարեանց [Daniel wardapet Szahnazarianc], *Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի* [*Katalog główny rękopisów biblioteki św. Eczmiadzyna*], Թիֆլիս [Tbilisi] 1863, nr 71, s. 5, nr 867, s. 51. Obecnie rękopisy te znajdują się w Matenadaranie, sygn. 25 i 932.

[40] Ա. Այվազյան [A. Ajwazjan], *Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քաոուղինեբոում*, [*Kościół ormiański wobec XVIII-wiecznego ruchu wyzwoleńczego*], Երևան [Erywań] 2003, s. 197.

wieństwo oraz możni ze wschodu stoją zdecydowanie za Jakubem IV oraz katolikosatem w Eczmiadzynie[41].

Jednak katolikos niespodziewanie zmarł w Konstantynopolu. Po jego śmierci duchowieństwo eczmiadzyńskie wybrało Eleazara na zwierzchnika Kościoła ormiańskiego, żeby położyć kres jego pretensjom. Z tej okazji został napisany oficjalny list, datowany na 21 lipca 1681 roku, oraz zorganizowana delegacja ze Stefanem Lehacym oraz biskupem Piotrem z Agulisu na czele[42], która miała wyjechać na powitanie nowego katolikosa. W katalogu ormiańskich rękopisów klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie zachowała się jedna z kopii tego listu, zatytułowana *List błagalny skierowany do Ter Eleazara patriarchy św. Jerozolimy w imieniu mnichów św. Eczmiadzyna*[43]. Pod listem figurują podpisy 16 wardapetów, wśród nich Stefana Lehacego, a także jego bratanka — wardapeta Teodorosa Lehacego[44]. W tym liście funkcję *lusarara* pełnił wardapet Dawid.

Kolejny przekaz wzmiankujący stanowisko Stefana Lehacego pochodzi z 1682 roku. Biskup Caesaropolis, François Picquet, przebywający wówczas w katolickim klasztorze ormiańskim w Abaranie (prowincja Nachiczewan), w liście do sekretarza Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 18 kwietnia informował, że obecnie św. Eczmiadzynem rządzi Stefan wardapet Wartanowic, biskup ormiańskopolski, zaś wardapet Isahak znajduje się w Tebryzie, nie on jednak zastępuje katolikosa[45].

Zarówno katolikos Jakub IV, jak też jego następcy, utrzymywali korespondencję z różnymi europejskimi władcami, w tym z królem Polski, Janem III Sobieskim. Tematem tej korespondencji był postulat stworzenia koalicji antytureckiej oraz pozyskanie poparcia dla walki Ormian o wyzwolenie spod jarzma tureckiego[46]. Czy jakiś udział w „polskiej orientacji" katolikosów miał jego namiest-

[41] Հ. Միրզոյան [H. Mirzojan], *Արդյո՞ք եղել են հակահակոբյան ժողովներ (հնատիպ սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն) [Czy miały miejsce zebrania przeciw Jakubowi (krytyczna analiza drukowanych źródeł)]*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» [„Banber Jerewani hamalsarani"], Երևան [Erywań] 2012, s. 14.

[42] *Azgapatum...*, s. 3054.

[43] Biblioteka klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie, rkps 158, k. 267–268. Jedna z kopii listu bez podpisów została opublikowana przez Chorena Mchitariana, zob.: Խ. Մխիթարեան [Ch. Mchitarian], *Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի եւ ստորագրութիւն սրբազան տեղեաց* [*Krótka historia Jerozolimy, oraz protokół świętych miejsc*], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1867, s. 107–111.

[44] Na temat Torosa (Teodora, Teodorosa) Lehacego (Wartanowica, Wartaniana) zob.: *Azgapatum...*, s. 3011–3013; Biblioteka Mechitarystów w Wenecji, listy katolikosa Jakuba IV z września 1671 roku i sierpnia 1672, wzmiankujące go jako biskupa dla Lwowa. Gh. Aliszan *Kamenic*, s. 259–262.

[45] Կ. եպս. Ամատունի [K. bp Amatuni], *Սահակ վրդ Մակուեցի* [*Sahak wardapet z Maku*], „Բազմավէպ" [„Bazmawep"] 1983, 1–4 էջ [s.]109

[46] S. Barącz, *Sobieski a Ormianie*, *List króla Polski Jana Sobieskiego z roku 1696 do katolikosa Nahapeta I z Edessy*, „Dziennik Literacki", 1854, nr 21–22; Ռ. Համբարձումեան [R. Hambardzumian], *Հայ-լեհական ռազմաքաղաքական կապերը XVII դ. երկրորդ կէսին* [*Ormiańsko-polskie stosunki wojskowe i polityczne w drugiej połowie XVII wieku*], „Լրաբեր" [„Lraber"] 3, 1996.

nik w Eczmiadzynie, polski Ormianin, czy raczej wynikała ona z logiki relacji polsko-tureckich, trudno wyrokować na podstawie dziś dostępnych źródeł.

Stefan Lehacy był nie tylko jednym z najbardziej wykształconych duchownych swojego czasu w Eczmiadzynie, lecz także zostawił po sobie bogate dziedzictwo literackie — liczne tłumaczenia zarówno z łaciny, jak i z języka polskiego, kopie rękopisów, słownik terminów filozoficznych i teologicznych. W katalogach rękopisów ormiańskich zarówno w kolekcjach ormiańskich, jak i światowych znajdujemy liczne kopie tłumaczeń Stepanosa Lehacego dokonane przez współczesnych mu kopistów, także po jego śmierci. Arakel z Tebryzu wymienił cztery utwory, które Stefan przetłumaczył do 1662 roku. „A pierwsza z nich, to księga historii Józefa [Flawiusza], nie cała jednak, tylko część jej, traktująca o wojnach rozpoczętych przeciw Jeruzalem i ludowi judejskiemu, złożona z sześciu rozdziałów. Druga księga — to pisma Dionizego Areopagity [tzw. *Corpus Areopagiticum*], gdyż poprzednie tłumaczenie, uczynione przez Stepanosa Sjunecego zbyt było skrócone i rozumiało się je z trudem, księga zaś wardapeta Stepanosa z łatwością jest przyswajana i nie pozostawało w niej nic niezrozumiałego dla czytelników [...]. Trzecia księga nazywa się *O przyczynach* [Proklosa Ateńczyka *Liber de causis*]. Księga czwarta to opowieść alegoryczna, w której przedstawione zostało życie i postępowanie ludzi, a przytaczana jest wszystkim dla przykładu. I księga ta ma nazwę *Zwierciadło przykładów*”[47]. Jedenaście utworów Lehacego wymienionych jest w kodeksie z XVIII wieku[48]. Natomiast o. Akinian w 1912 roku wyliczał ich już 13, w tym tłumaczenia *O aniołach*, *O duszy człowieka*, *O stworzeniu człowieka przez Boga* Tomasza z Akwinu, i *O absolutnej boskiej doskonałości* Clemente Galano[49]. Niewykluczone, że w wyniku dalszych dokładnych badań w katalogach rękopisów ormiańskich ta liczba wzrośnie.

Stefan Lehacy uważany jest za jednego z pierwszych wybitnych filozofów czasów nowożytnych w Armenii, bez spuścizny którego nie można w pełni ogarnąć XVII-wiecznej myśli filozoficznej tego kraju. Wykształcony za granicą i znający obce języki, których to cech pozbawieni byli współcześni mu wardapeci, potrafił w kontekście europejskiej myśli filozoficznej rozwijać i wzbogacać filozofię ormiańską. Uważa się go za założyciela nowej szkoły kultury filozoficznej w Armenii. Jego poglądy analizowane są przez wielu historyków filozofii ormiańskiej. Wazgen Czalojan podkreśla jego znaczenie dla podjęcia w Eczmiadzynie tradycji szkoły filozofii idealistycznej wskutek przetłumaczenia *Metafizyki* Arystotelesa wraz z komentarzami[50]. Praca ta była znana filozofom Armenii starożytnej oraz średniowiecznej, jednak jej recepcja zanikła i dopiero jej tłu-

[47] Arakel, s. 330.

[48] Matenadaran, rkps 462.

[49] Ն. Ակինեան [N. Akinian], *Ստեփանոս վրդ* [*Stefan wardapet*], s. 147–153.

[50] Szerszej o tym zob. Հ. Միրզոյան [H. Mirzojan], *Արիստոտելի «Մետաֆիզիկայի» հայերեն թարգմանության հարցի շուրջ* [*O ormiańskim tłumaczeniu oraz komentarzu do „Metafizyki” Arystotelesa]*, „Բանբեր Երևանի համալսարանի” [„Banber Jerewani hamalsarani”] 1983, 1.

maczenie na język ormiański dokonane przez Lehacego ją przywróciło. Autor ten omawia także poszczególne aspekty poglądów Lehacego, wyrażonych w jego słowniku terminów filozoficznych i teologicznych oraz ich zależności od myśli św. Augustyna[51]. Dotyczą one dobra i zła, natury ludzkiej, prawa boskiego i ludzkiego, sztuki (w tym rzemiosł), jej celów i znaczenia dla zaspokojenia fizycznych i duchowych potrzeb człowieka i ludzkości. Twierdzenie Lehacego, że ludzkie prawo zmienia się zgodnie ze zmiennymi relacjami rzeczy i ludzi brzmi nowocześnie w społeczeństwie feudalnym XVII wieku[52]. Wspomniany wyżej słownik terminów filozoficznych i teologicznych, obejmujący 262 hasła, został omówiony przez Grigora Grigoriana[53] oraz Hajka Amaliana[54]. Chociaż pierwszy tego typu słownik pojawił się w piśmiennictwie ormiańskim jeszcze w XIII / XIV wieku, jednak praca Lehacego różniła się od niego szerszym objaśnieniem haseł. Analiza porównawcza obu słowników, dokonana przez G. Grigoriana, wykazała, że mało prawdopodobne jest wykorzystanie przez Lehacego tego wcześniejszego, o którego istnieniu nawet chyba nie wiedział. Całościowa analiza spuścizny filozoficznej Lehacego jest dziełem Jury Tarwerdiana[55], w dużej mierze inspirowanym przez artykuł Wazgena Czalojana[56], oraz Hracza Mirzojana, autora krytycznego omówienia ormiańskiej myśli filozoficznej XVII wieku[57]. Poglądy estetyczne Lehacego badał Hrant Apresjan[58].

Na zamówienie Woskana z Erywania — autora pierwszej edycji *Pisma Świętego* w języku ormiańskim — Lehacy przetłumaczył *Mądrość Syracha* z języka łacińskiego[59]. Utwór ten miał być dołączony do wspomnianej edycji Biblii, jednak tłumacz nie zdążył w terminie. Lehacy jest także autorem tłumaczeń z łaciny zbiorów modlitw pod tytułem *Ogród modlitw — Burastan Aghotic*. Niektóre wierszowane fragmenty tej pracy świadczą o poetyckich umiejętnościach. Pierw-

[51] Nie jest to zaskakujące w przypadku myśliciela wykształconego w Europie, gdzie „z początkiem nowożytnego okresu, w XVII w., po Reformacji, sposobów odnowienia chrześcijaństwa szukano znów w Augustynie" (W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, Warszawa 2009, 1, s. 228).

[52] Վ. Չալոյան [W. Czalojan], *Հայոց փիլիսոփայության պատմություն [Historia filozofii ormiańskiej]*, Երևան [Erywań] 1975, s. 472–487.

[53] Գ. Գրիգորյան [G. Grigorian], *Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական բառարանը* [*Słownik filozoficzny Stepanosa Lehacego*], ՊԲՀ [„Patmabanasirakan handes"] 2 (69), 1975. Zob. także tegoż autora: *Философские труды в армянских рукописях Матенадарана*, „Բանբեր Մատենադարանի" [„Banber Matenadarani"] 3, 1956, s. 449–450.

[54] Հ. Ամալյան [H. Amalian], *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ* [*Leksykograficzne pomniki średniowiecznej Armenii*], Երևան [Erywań] 1971.

[55] Յ. Թարվերդյան [J. Tarwerdian], *Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական հայացքները* [*Filozoficzne poglądy Stefana Lehacego*], Երևան [Erywań] 1979.

[56] В. Чалоян, О *философии Ст. Львовского*, „Вопросы философии" 1958, nr 9.

[57] Հ. Միրզոյան [H. Mirzojan], *XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն* [*Analiza krytyczna ormiańskiej myśli filozoficznej XVII wieku*], Երևան [Erywań] 1983.

[58] Г. Апресян, *Из истории армянской эстетической мысли*, Ереван 1973, idem, *Очерк развития эстетической мысли в Армении*, Москва 1976.

[59] Matenadaran, rkps 81, k. 194–254.

sze wydanie ukazało się jeszcze za jego życia, w roku 1685 w Wenecji w oficynie Michelangelo Barboni, nakładem Kaspara, syna chodży Sahrata z Dżulfy[60]. Jeden z często kopiowanych utworów z *Corpus Areopagiticum* w tłumaczeniu Lehacego to *Zwierciadło przykładów — Հայելի վարուց* — zbiór łacińskich średniowiecznych opowieści z XV wieku, który na początku XVII wieku został uzupełniony przez jezuitę Johanna Maiora (1543–1608) pod tytułem *Magnum speculum exemplorum*. Pierwsze wydanie tego utworu zostało dokonane jeszcze w 1702 roku. Knarik Ter-Dawtian wydała jego tłumaczenie na współczesny język ormiański[61] i poświęciła mu liczne artykuły[62] oraz osobne studium, w którym dowiodła, że tłumaczenie zostało dokonane nie z oryginału łacińskiego, lecz z edycji w języku polskim[63]. Mocnym argumentem za tą tezą był kolofon Lehacego, informujący o tym, że przekład ormiański został dokonany „ի լեհաց բարբառոյ", czyli z języka polskiego. Istnieją jednak także podobieństwa z wersją łacińską, z czego można domniemywać, że tłumacz dysponował zarówno wydaniem polskim, jak i łacińskim oryginalnego dzieła. Spór na temat języka oryginału mógł wynikać z tego, że ormiańskie środowisko współczesne Stefanowi Lehacemu ledwie mogło odróżnić łacinę od polskiego[64]. Knarik Ter-Dawtian, za pomocą wybranych przykładów, pokazała, w jaki sposób Lehacy dostosował utwór stworzony w kulturze Kościoła katolickiego do potrzeb niekatolickiego odbiorcy ormiańskiego, zamieniając nieznane temuż słowa, aluzje i odwołania na odpowiedniki czytelne w kontekście kultury ormiańskiej oraz dokonując selekcji tłumaczonych fragmentów zgodnie z potrzebami duszpasterskimi Kościoła ormiańskiego[65]. Z tego powodu jego dzieło było nie tyle zwykłym tłumaczeniem, ile autorską adaptacją. Liczne kopie rękopiśmienne (około 70),

[60] Utwór ten miał jeszcze trzy wydania: w roku 1704 (Konstantynopol), 1707 i 1741 (Wenecja). H. Woskian błędnie uważał za autora tego dzieła Stefana Roszkę. Zob. Հ. Ոսկեան[H. Woskian], *Ստեփանոս վարդապետ Ռօշքա* [*Stepanos wardapet Roszka*], Հանդէս Ամսօրեայ [„Handes Amsorja"], 4-6, 1965, s. 201.

[61] Քն. Տեր-Դավթյան [K. Ter-Dawtian], *Հայելի վարուց* [*Zwierciadło przykładów*], Երևան [Erywań] 1994, (ostatnia edycja: Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2007).

[62] Ք. Տեր-Դավթյան [K. Ter-Dawtian], *«Հայելի վարուցն» ու XVII–XVIII դարերի հայ թարգմանական գեղարվեստական արձակը.* [„Zwierciadło przykładów" oraz ormiańska przekładowa proza artystyczna XVII–XVIII w.] ՊԲՀ [„Patmabanasirakan handes"] 1987. 3; Ք. Տեր-Դավթյան [K. Ter-Dawtian], *«Հայելի վարուցի» հայերեն թարգմանության հարցի շուրջ* [*O ormiańskim tłumaczeniu „Zwierciadła przykładów"*], „Լրաբեր" [„Lraber"] 1981, 10.

[63] *Wielkie zwierciadło przykładów*, Kraków 1612; wyd. 4, 1690. Tłumaczenia na język polski dokonali Szymon Wysocki (Kraków 1612) i Jan Łosiowski (Kraków 1633). Քն. Տեր-Դավթյան [K. Ter-Dawtian], *Հայելի վարուցի» հայերեն թարգմանության...* [*O ormiańskim tłumaczeniu* ...] s. 22.

[64] Գ. Տեր-Մկրտչեան [G. Ter Mykyrtyczian], *Հայկականք ԺԵ* [*Armenica XV wieku*], „Արարատ" [„Ararat"], 1899, 10–11, s. 453.

[65] Քն. Տեր-Դավթյան [K. Ter-Dawtian], *Հայելի վարուց* [*„Zwierciadło przykładów"*], s. 25–28.

oraz edycja świadczą o tym, że praca ta cieszyła się dużą popularnością[66]. *Zwierciadło przykładów* przyciągnęło także uwagę badaczy ormiańskich w kontekście późnośredniowiecznej hagiografii[67].

W 1842 roku biskup Howhannes Szahchatunianc opublikował książkę poświęconą między innymi katedrze eczmiadzyńskiej. W niektórych obrazach, w niej wiszących, dostrzegł „umiejętność malowania słynnego Stefana wardapeta Lehacego"[68]. Wzmianka ta była potem często cytowana jako dowód umiejętności malarskich Lehacego. Wardapet Sahak Astwacatrian w albumie o zabytkach katedry eczmiadzyńskiej i jej okolic przypisał Stefanowi Lehacemu autorstwo wielu obrazów[69], podobnie zresztą jak mechitaryści, o. Aliszan i o. Akinian. Ten ostatni twierdził, że Lehacy uczył się podstaw sztuki malarstwa jeszcze we Lwowie. Cytuje też kolofon pewnego księdza Stefana, w którym ten informował, że skopiowany przez niego w Eczmiadzynie rękopis (ukończony w 1655 roku) iluminowali Aleksjanos i Nahapet pod patronatem i opieką wardapeta Stefana[70]. Z tego zdania o. Akinian wnioskował, że Stefan Lehacy był nie tylko sam malarzem, ale kierował także pracami innych artystów. Możliwe jednak, że słowa „pod patronatem i opieką" należy interpretować nie w sensie nauczania malarstwa, ale bardziej ogólnie, jako udzielanie porad lub konsultacji ze strony wszechstronnie utalentowanego autorytetu, z racji wykształcenia zagranicznego cieszącego się w Eczmiadzynie renomą wyroczni w każdej sprawie. Inny jeszcze badacz, Arszak Czobanian, analizując wzmiankę bpa Szahchatunianca w pracy poświęconej dwóm malarzom z rodziny Hownatanianów[71] — Naghaszowi (1661–1722), oraz Hownatanowi — wnioskował o współautorstwie Lehacego w przypadku malowideł katedralnych pędzla drugiego z nich[72]. Ich charakterystyczny włoski styl miałby być „przywieziony" przez kogoś, kto studiował za granicą, a kimś takim był w Eczmiadzynie w omawianym czasie właśnie Stefan Wartanowic Lehacy. Jednak zastrzega się, że dopiero po przeprowadzeniu badań technicznych oraz

[66] Բ. Չուգասզյան [G. Czugasyzjan], *Եղիա Մուշեղյանի (Կարնեցու) գրադարանը* [*Biblioteka Eliasza Muszeghiana (z Garinu=Erzurum)*], „Լրաբեր" [„Lraber"] 1983, 1, s. 61–74.

[67] Վ. Նալբանդյան [W. Nalbandian], *Հագիոգրաֆիական ժանրի ուսումնասիրության արդի վիճակը* [*Współczesny stan badań gatunku hagiografii*], Պատմա-բանասիրական հանդես [„Patmabanasirakan handes"] 1996, 1–2, s. 115–116.

[68] Յ. Շահխաթունեանց [H. Szahchatunianc], *Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ* [*Protokół katedry eczmiadzyńskiej oraz pięciu prowincji Araratu*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1842, s. 44.

[69] Ս. Աստուածատրեան [S. Astwacatrian], *Պատկերացոյց հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի և շրջակայից* [*Album zbiorowy niektórych zabytków katedry eczmiadzyńskiej i jej okolic*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1910.

[70] Matenadaran, rkps 981. Tekst kolofonu: "Ararat" 1888, 7, s. 415.

[71] Rodzina ormiańskich artystów malarzy, której potomkowie działali od XVII do XIX wieku, jej założyciel, Naghasz, był autorem malowideł w katedrze eczmiadzyńskiej.

[72] Ա. Չոպանեան [A. Czobanian], *Նաղաշ Յովնաթան աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը*, [*Bard Naghasz Hownatan i malarz Hownatan Hownatanian*], Փարիզ [Paryż] 1910.

Cmentarz przy kościele Św. Hrypsymy w Eczmiadzynie.
Grób Stefana Wartanowica Lehacego trzeci, licząc
od lewej strony, tuż obok kamiennego chaczkara.

Kamień nagrobny Stefana Lehacego.
Kościół Św. Hrypsymy, dziedziniec wschodni.

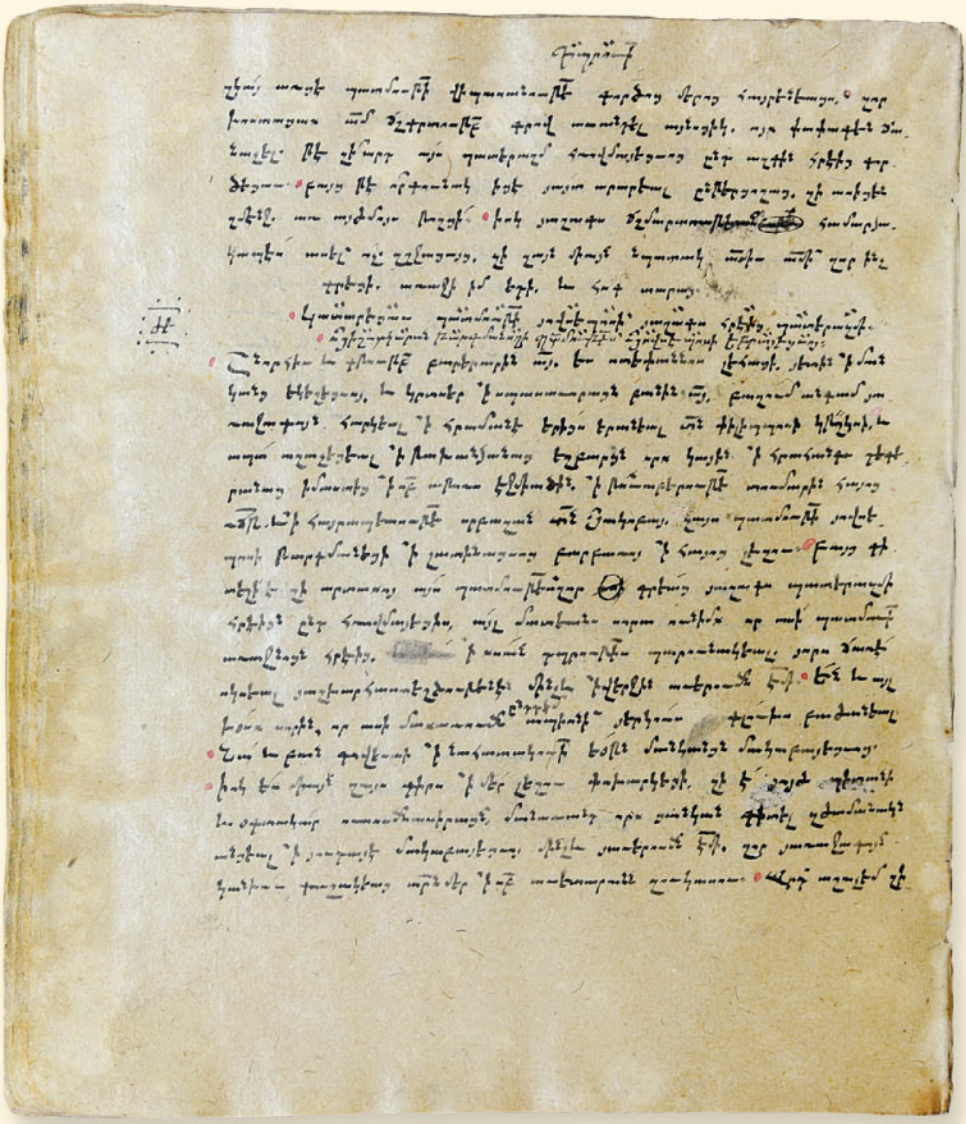

Fragment kolofonu kończącego tłumaczenie *Wojny żydowskiej* Józefa Flawiusza własnoręcznie pisany przez Stefana Lehacego. Matenadaran, rkps 1909, k. 210v.

Mitra przypisywana Stefanowi Lehacemu z czerwonego jedwabiu, haftowana złotymi, srebrnymi i jedwabnymi nićmi, ozdobiona perłami. W dolnej części napis haftowany.
Muzeum Św. Eczmiadzyna

Vakas (kołnierz ornatu) Stefana Lehacego z czerwonego jedwabiu, haftowany złotymi, srebrnymi i jedwabnymi nićmi, ozdobiony perłami. Muzeum Św. Eczmiadzyna

Fragment *vakasu* Stefana Lehacego z napisem w dolnej części, haftowany złotymi nićmi. Muzeum Św. Eczmiadzyna

Św. Piotr, jeden z cyklu 12 obrazów przedstawiających apostołów,
przypisywany Stefanowi Lehacemu.
Muzeum Św. Eczmiadzyna

Św. Tadeusz, jeden z cyklu 12 obrazów przedstawiających apostołów,
przypisywany Stefanowi Lehacemu.
Muzeum Św. Eczmiadzyna

Anioł zwiastujący Maryi, obraz przypisywany Stefanowi Lehacemu.
Muzeum Św. Eczmiadzyna

kwerendy w archiwach Eczmiadzyna będzie można sformułować ostateczne wnioski w tej sprawie. Za malarza uważa Lehacego bezdyskusyjnie Mygyrdicz Bodurian[73], dodając, że Naghasz Hownatanian i Stefan znali się nawzajem. Wielu późniejszych badaczy poszło za tym tokiem rozumowania, jak na przykład Jeghisze Martikian, który przypisał Lehacemu autorstwo dziesięciu malowideł, w tym ośmiu przechowywanych w kolekcji katedry eczmiadzyńskiej (*Anioł zwiastujący Maryi*, *Maryja słuchająca zwiastowania*, *Chrystus modlący się w ogrodzie Getsemani*, *św Piotr*, *św. Paweł*, *św. Jakub*, *św. Tadeusz*, *św. Szymon*), oraz dwa obrazy w Galerii Narodowej Armenii (*Siedem ran Bogurodzicy*, *Bogurodzica z symbolami*)[74].

Przełomową w tej sprawie była opinia Garegina Howsepiana (1867–1952), katolikosa cylicyjskiego i uczonego, który przypomniał, że współczesny Stefanowi Arakel z Tebryzu milczy zupełnie na temat rzekomych osiągnięć malarskich swego dobrego znajomego. Howsepian wskazał na mszał skopiowany przez Stefana Lehacego gdzieś pomiędzy 1668 a 1686 rokiem[75]. Znajdują się w nim trzy malowidła: fragment kolofonu, ozdobna karta inicjalna oraz umieszczony na marginesie serafin. O ile były dziełem Stefana Wartanowica Lehacego, mogą posłużyć dla porównania ujawnionych tam umiejętności i niedociągnięć ze stylem obrazów mu przypisywanych. W zbiorowej syntezie sztuk wizualnych Armenii, opublikowanej w 1979 roku przez Instytut Sztuki Armeńskiej Akademii Nauk, Ruben Drambian wysunął tezę, że portrety apostołów, które najczęściej są przypisywane Stefanowi Lehacemu, były przez niego przywiezione ze Lwowa, co stało się przyczyną powstania legendy o jego autorstwie. O ich zagranicznej metryce świadczy styl, zupełnie obcy ormiańskiej sztuce malarskiej tego okresu. Możliwe, że zostały wykonane przez cechowych malarzy lwowskich (Ormian?). Gdyby Stefan rzeczywiście był malarzem, to kontynuowałby ten nurt swej działalności także po przybyciu do Eczmiadzyna. Nic jednak nie wskazuje, aby się tym zajmował, zaś sposób, w jaki malował litery inicjalne w niektórych rękopisach, wskazuje raczej na laika, niż na fachowca w zakresie malarstwa, jakim był bez wątpienia autor portretów 12 apostołów[76].

W podobnym kierunku poszła Knarik Awetisjan, historyk sztuki z Narodowej Galerii Armenii[77]. Autorka ta przypomina wiele wątpliwości źródłowych związa-

[73] Մ. Պոտուրեան [M. Bodurian], *Յովնաթան Նաղաշ Շօռօթեցի* [*Naghasz Hownatan z Szorotu]*, „Բազմավէպ" [„Bazmawep"], 1911, s. 173.

[74] Ե. Մարտիկյան [Je. Martikian], *Հայկական կերպարվեստի պատմություն XVII–XIX դարերում* [*Historia ormiańskich sztuk plastycznych wieków XVII–XIX*], Երևան [Erywań] 1971. Niektóre obrazy przypisywane Stefanowi Lehacemu znajdują się obecnie w umieszczonym w zakrystii katedralnej Muzeum Katedry Eczmiadzyńskiej, w salach Katolikosatu, w samej katedrze, a także w Narodowej Galerii Armenii.

[75] Rękopis ten znajdował się w Nowym Jorku u kolekcjonera Parujriana. Niestety Howsepian nie podaje innych szczegołów.

[76] *Очерки по истории армянского изобразительного искусства*, Ереван 1979, s. 107.

[77] Tu pragnę podziękować pani Knarik Awetisjan za ciekawy „wykład" telefoniczny na temat przypisywanych Lehacemu malowideł z Narodowej Galerii Armenii oraz za pomoc w obejrzeniu

nych z tym problemem. Stefan Lehacy w zasadzie nie iluminował kopiowanych przez siebie rękopisów, nie licząc zdobienia poszczególnych liter inicjalnych czy ornamentów umieszczanych na marginesach. W kolofonie rękopisu z 1646 roku wyraźnie mówi, że iluminacje wykonała inna osoba: „własną ręką napisałem i dałem do malowania złotymi oraz różnokolorowymi ozdobami”[78]. Współcześni mu historycy milczą o jego malarskich zdolnościach, podobnie jak on sam i jego uczniowie, choć z reguły skrupulatnie podkreślają inne jego umiejętności. Jeśli we Lwowie poznał sztukę malowania, to dlaczego Arakel z Tebryzu, wyliczając przedmioty, których się tam wyuczył (język łaciński, gramatyka i filozofia), nie mówi nic o nauce malarstwa? Rodzi się zatem pytanie, od kogo i gdzie mógł się Lehacy nauczyć sztuki malowania na tak wysokim poziomie, jaki reprezentują malowidła mu przypisywane? W Armenii w wiekach XVII i XVIII istniała tradycja przekazywania malowideł o tematyce zapożyczonej z Pisma Świętego do Eczmiadzyna, co też według tej badaczki tłumaczyłoby dar Lehacego. I ona uważa, że złączenie ich z jego imieniem jako darczyńcy, zostało potem błędnie zinterpretowane jako autorstwo[79]. Zastanawia jednak brak wypowiedzi samego Lehacego o przekazywaniu tak bogatego daru, chociaż zostawił inskrypcję z okazji podarowania relikwiarza Świętej Prawicy Grzegorza Oświeciciela. Na tę okoliczność zwróciła uwagę Angin Arakelian, rozpatrując sprawę autorstwa malowidła *Siedem ran Bogurodzicy*[80]. Pojawia się zatem inne jeszcze przypuszczenie, że przypisywane mu obrazy i malowidła nie były jego darem, lecz zostały pozyskane, gdy sprawował stanowisko *lusarara* katedry eczmiadzyńskiej.

Ormiańscy historycy sztuki podjęli też próbę przypisania Stefanowi Lehacemu zdobień dzwonnicy katedralnej[81]. Fundament pod nią położono za katolikosa Filipa w roku 1654. Po jego śmierci budowa stanęła. Dopiero w roku 1657 udało się uzyskać u nowego perskiego namiestnika prowincji erywańskiej zezwolenie na budowę dzwonnicy, „po wręczeniu jemu i wielmożom jego wielkiej ilości złota i srebra”[82]. Ukończono ją w roku 1658 w święto Świętego Krzyża, nadając imię archanioła Gabriela: „i taka jest dokładna historia tej dzwonnicy, choć wyryto na murach jej inną datę” — podsumował historyk Arakel. Rzeczywiście, wspomniana inskrypcja podaje rok 1664, który jednak jest datą ozdobienia wewnętrznej części dzwonnicy. Dzwonnica jest jednym z tych rzadkich zabytków ormiańskiej architektury, do których istnieje obszerna dokumentacja. Znane są imiona architekta — mistrza Sahaka z Chyzanu, któremu pomagali syn Minas,

tych obrazów podczas prac renowacyjnych.

[78] Matenadaran, rkps 1549, k. 277v.

[79] Քն. Ավետիսյան [K. Awetisjan], «*Ստեփանոս Լեհացու նկարիչ լինելու հարցի շուրջ*» [*Wokół problemu, czy Stefan Lehacy był malarzem*], „Հայ Արվեստի հարցեր” [„Problemy Sztuki Ormiańskiej”] 3, 2010.

[80] Ա. Առաքելյան, [A. Arakelian] „*Տիրամոր յոթ վերքը” կտավի հեղինակի հարցի շուրջ*, [*Wokół autorstwa płótna „Siedem ran Bogurodzicy*”], „Լրաբեր”[„Lraber”], 5, 1981.

[81] Մ. Ղազարյան [M. Ghazarian], *Ստեփանոս Լեհացի* [*Stefan Lehacy*], s. 55.

[82] Arakel, s. 279–281.

zięć Murad. Autorem malowideł był złotnik Zakare[83]. Nawet pobieżne porównanie obrazów przechowywanych dziś w muzeum katedry eczmiadzyńskiej[84] z tymi, które znajdują się w Narodowej Galerii Armenii, pokazuje wielką różnicę ich stylów. Trudno sobie wyobrazić, aby ta sama osoba mogła posługiwać się tak odmiennymi technikami i stylami. Obrazy te nadal czekają na fachową krytykę i analizę.

Istnieją różne opinie na temat daty śmierci Stefana Wartanowica Lehacego i miejsca jego pochówku. Niepewność co do daty śmierci wynika między innymi z tego, że inskrypcja nagrobna została odpisana, gdy była już w uszkodzonym stanie. Co do jednego wszyscy badacze są zgodni — Lehacy zmarł jako starzec. Opcje, co do daty śmierci przedstawiają się różnorodnie. *Radziecka encyklopedia ormiańska*, a także encyklopedia *Chrześcijańska Armenia* podają rok 1689[85]. Rok 1699 podany jest zarówno w starych, jak i nowych katalogach rękopisów Matenadaranu (indeksy nazw osobowych). XVIII-wieczny mechitarysta o. Czamczian, historyk, lingwista i teolog, przyjmuje, że Lehacy zmarł mając 80 lat około roku 1699[86]. Jego zakonny konfrater, o. Aliszan, cofa datę śmierci do roku 1681 i lokuje miejsce pochowania w klasztorze św. Hrypsymy[87]. Również według Garegina Zarbhanaliana, Lehacy „spotkał swoją śmierć w roku 1681 i został pochowany w klasztorze św. Hrypsymy”[88]. Z kolei Stefan Roszka podaje datę około 1685 roku[89]. Akinian, cytując kolofon rękopisu z XVIII wieku[90], przyjmuje rok 1689. W ich ślady poszli późniejsi badacze zajmujący się różnymi aspektami działalności Lehacego. Chyba tylko Wazgen Czalojan podaje jeszcze inną datę, rok 1687, jednak bez powołania się na konkretne źródło[91]. Najwcześniejsze wzmianki, które podają rok 1689 jako datę śmierci, to rękopis z XVIII wieku, przywołany przez Akiniana w katalogu rękopisów należących do wardapeta Chaczika Dadiana[92]

[83] *Քրիստոնյա Հայաստան* [*Chrześcijańska Armenia*], s. 368.

[84] Pragnę wyrazić słowa wdzięczności dyrektorowi Muzeum i Archiwum Eczmiadzyna, księdzu Ter Asoghikowi Karapetianowi, za wszechstronną pomoc w tej sprawie.

[85] *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան* [*Radziecka encyklopedia ormiańska*], Երևան [Erywań] 1985, 11, s. 135; *Քրիստոնյա Հայաստան* [*Chrześcijańska Armenia*], s. 925.

[86] Մ. Չամչեան [M. Czamczian], *Հայոց պատմութիւն* [*Dzieje Armenii*], Վենետիկ [Wenecja] 1786, 3, s. 620.

[87] Հ. Ղ. Մ. [Gh. Aliszan], *Ճառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանիս, տեսութիւն ի գանձ լեզուին հայոց կամ ի Ստեփանեան բառարան,* [*Wykład wygłoszony w gimnazjum ormiańskim o teorii języka ormiańskiego, czyli słowniku Stefana Roszki*], «Բազմավէպ» [„Bazmawep”], 1852, 3.

[88] Գ. Զարբհանալեան [G. Zarbhanalian], *Պատմութիւն հայերէն դպրութեան* [*Historia oświaty ormiańskiej*], Վենետիկ [Wenecja] 1878, 2, s. 364.

[89] *Kroniki kościelne*, s. 186.

[90] Յ. Թօփճեան [H. Topczian], *Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետ Դադեանի* [*Katalog rękopisów Chaczika wardapeta Dadiana*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1898, s. 92.

[91] Վ.Չալոյան [W. Czalojan], *Հայոց փիլիսոփայության պատմություն* [*Historia filozofii ormiańskiej*], Երևան [Erywań] 1975, s. 472.

[92] Matenadaran, rkps 462, k. 218.

oraz anonimowa chronologia z pierwszej połowy XVIII wieku[93]. Na początku tego roku Lehacy jeszcze żył. Dowiadujemy się o tym z XVIII-wiecznego rękopisu, przechowywanego w Matenadaranie, w którym zachował się list wardapeta Howhannesa Myrkuza z Dżulfy (1643–1715), „teologa królów" (polemizował ze współczesnymi mu szachami perskimi na temat kwestii teologicznych) ze stycznia 1689 roku, skierowany do Stefana Lehacego[94]. Sam będąc autorytetem w dziedzinie filozofii, Lehacy prosił Howhannesa o opinie na temat pewnych zagadnień. Z odpowiedzi wardapeta dowiadujemy się, że przez długi czas ten nie miał odwagi odpisać, czując respekt wobec Lehacego. Odważył się wreszcie to zrobić, po prośbach ich wspólnego znajomego, wardapeta Mowsesa z Dżulfy[95]. Pod koniec listu wardapet Howhannes pisze: „O, niezwyciężona mądrości, uznając rozjaśnienie nierozumnego, wyświadczysz uprzejmość, jeżeli nie, ze łzami w oczach błagam, wybacz moją głupotę, dlatego że zobowiązany byłem Ci [odpisać]. Bądź zdrowy, najczcigodniejsza z najbardziej czcigodnych i podziwianych głów, który jesteś chlubą i dumą kraju potomków Hajka [to jest Ormian]"[96]. W jednym z kodeksów Matenadaranu zachował się list wardapeta Isahaka († 1702), opata klasztoru św. Tadeusza, do wardapeta Stefana[97]. Ze wstępnego oglądu wynika, że imię Stefana Lehacego występuje tam w trzeciej osobie, zatem adresatem listu był inny Stefan, możliwe, że wardapet Stefan z Dżulfy, opat w Nowej Dżulfie[98]. Ważne jest to, że w liście tym, datowanym na rok 1690, Stefan Lehacy jest wspomniany już jako zmarły.

Nagrobna inskrypcja Lehacego po raz pierwszy została odczytana przez bpa Szahchatunianca i opublikowana w 1842 roku w Eczmiadzynie. Niżej podaję jej tekst:

ՅԱՐԿ [...] ԵԴԵԱԼ ՊԱՀԻ / W MIEJSCU ODPOCZNIENIA [...] *ZŁOŻONO (JEST CHRONIONE) ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ / CIAŁO CZYSTEGO WARDAPETA / ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ / TEOLOGA STEPANNOSA / ՈՐ ՏԵՂԵԱԻՆ ԻՍԿ ԼԵՀԱՑԻ / KTÓRY POCHODZIŁ Z POLSKI / ԱՆԻՒՆ Ի ԳՈՒԲՍ ԱՅՍ ԸՆԿՐԿԻ / I W TĘ STUDNIĘ KOŁOWRÓT WPADNIE / ՀԱՋԱՐ ՀԱՐԻՒՐ ԸՆԴ ԵՐԵՄՆԻ / TYSIĄC, SETKA I TRZY DZIESIĄTKI / ԿՐԿԻՆ ԲԱՌԻՒ Կ ԹԻՎ ՀԱՅԿԱՋՆԻ / JESZCZE LICZBA „K" RACHUBY ORMIAŃSKIEJ / ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ՋՈՂՈՐՄԻ / GDY PRZYSTANIECIE,*

[93] Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., [*Małe chronologie XIII–XVIII w.*], Երևան [Erywań] 1951, 1, s. 327; Matenadaran, rkps 575 k. 56r–61r., rkps 727, k. 165r–*173r;* rkps 3458; rkps 3964, k. 67r –71v (4 kopie listu).

[94] Matenadaran, rkps 575, k. 56r–61r.

[95] Հ. Միրզոյան [H. Mirzojan], *Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի* [*Howhannes Myrkuz z Dżulfy*], Երևան [Erywań] 2001, s. 42.

[96] Matenadaran, rkps 575, k. 61.

[97] Matenadaran, rkps 462, k. 42–44v.

[98] Ա. Այվազյան [A. Ajwazjan], *Հայոց եկեղեցին* [*Kościół ormiański*], s. 180–183, 186–188.

ZMÓWCIE ZMIŁUJ SIĘ / ԱՍՏՈՒԱԾ և ՁԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ[99] / A BÓG ZMIŁUJE SIĘ NAD WAMI[100].

Nieco później inskrypcję podał o. Aliszan w książce *Ajrarat*, w nawiasach sugerując niewielkie odmianki w odczycie[101]. O. Akinian, cytując bpa Szahchatunianca, miał jeszcze inne propozycje odczytu pewnych fragmentów:

ՅԱՐԿ [ԻՍ ՅԱՅՍՄԻԿ] ԵԴԵԱԼ ՊԱՀԻ, / W TYM MIEJSCU ODPOCZNIENIA ZŁOŻONO (JEST CHRONIONE) / ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ / CIAŁO CZYSTEGO WARDAPETA / ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ / TEOLOGA STEPANNOSA / ՈՐ ՏԵՂԵԱԻՆ ԻՍԿ [ԷՐ]ԼԵՀԱՑԻ / KTÓRY POCHODZIŁ Z POLSKI / ԱՆԻՒՆ Ի ԳՈՒԲՍ ԱՅՍ ԸՆԿՐԿԻ / W TĘ STUDNIĘ KOŁOWRÓT WPADNIE / ՀԱՋԱՐ ՀԱՐԻՒՐ ԸՆԴ ԵՐԵՍՆԻ / TYSIĄC, SETKA I TRZY DZIESIĄTKI / ԿՐԿԻՆ ԲԱՌԻՒ Դ ԹԻՎ ՀԱՅԿԱՋՆԻ / JESZCZE LICZBA „D” RACHUBY ORMIAŃSKIEJ / ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ՋՈՂՈՐՄԻ / GDY PRZYSTANIECIE , ZMÓWCIE ZMIŁUJ SIĘ / ԱՍՏՈՒԱԾ և ՁԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ / I BÓG ZMIŁUJE SIĘ NAD WAMI

W odczycie daty[102], zamiast ormiańskiej liczby Կ (K), podaje on Դ (D), tłumacząc to tym, że w inskrypcji podawano tysiąc (*ՀԱՋԱՐ*), setkę (*ՀԱՐԻՒՐ*), dziesiątkę (ընդ *ԵՐԵՍՆԻ*), a więc logiczne należy założyć, że brak jest ormiańskiej litery oznaczającą jednostkę (pomiędzy *Ա [A] a Թ [T']).*

W tym samym numerze „Handes Amsorja”, w którym o. Akinian opublikował swój artykuł na temat Lehacego, Karapet Basmadżian zamieścił rozprawkę pod tytułem *Grób Stefana wardapeta Lehacego*, w którym skrytykował odczyt inskrypcji zarówno bpa Szahchatunianca, jak i o. Aliszana. Podaje wersję, którą własnoręczne spisał z nagrobka w czasie swojej podróży naukowej do Eczmiadzyna, a papierową kopię inskrypcji przekazał do muzeum w Saint-Germain-en-Laye pod Paryżem. Oto tekst kopii Basmadżiana:

ՅԱ(Յ)ՍՄ ԿԲԻՍ ՆԱԻՍ ԵԴ,
ԵԱԼ ՊԱՀԻ ՄԱՐՄԻՆ
ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

[99] Յ. Շահխաթունեանց [H. Szahchatunianc] *Ստորագրութիւն Կաթողիկէ* [*Protokół katedry]*, s. 272.

[100] Tłumaczenie z ormiańskiego moje.

[101] Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Այրարատ* [*Ajrarat*], Վենետիկ [Wenecja] 1890, s. 241.

[102] W języku ormiańskim przez długi czas przy zapisywaniu liczb używano liter ormiańskiego alfabetu. 36 liter podzielono na cztery grupy po dziewięć, z których pierwsza dziewiątka (od Ա [A] do Թ[T']) służyła do zapisywania liczb od 1 do 9, kolejna (od Ժ[Ž] do Ղ[Ł]) — liczb od 10 do 90 (dziesiątki), następna (od Ճ[Č] do Ջ[ǰ]) — liczb od 100 do 900 (setki), a ostatnia (od Ռ[Ŕ] do Ք[K']) — liczb od 1000 do 9000 (tysiące). Dla liczb wyższych służyło ormiańskie słowo –bjur -*բիւր* — niezliczony, mnóstwo, oraz dziesięć tysięcy (Zob. *Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի* [*Nowy słownik języka ormiańskiego*], Վենետիկ [Wenecja] 1836, II, s. 490.

ԱՇԱԲԱՆ ԸՍՏԵՓ
ԱՆՆՈՍԻ ՈՐ ԷՐ ՏԵՂ
ԵԱԻՆ ԲՆԻԿ ԼԵՀԱՑԻ
ԱՆԻԻՆ Ի [ԿՈՒԲ]Ս ԱՅ
Ս ԸՆԿՐԿԻ ՀԱՋԱՐ
ՀԱՐԻՒՐ ԸՆԴ ԵՐԵՍՆԻ
ԿՐԿԻՆ ԲԱՌԻՒ Կ ԹԻՎ
ՀԱՅԿԱՋՆԻ ՈՐՔ ՀԱՆ
ԴԻՊԻՔ ՏՈՒՔ ՋՈՂՈՐՄԻ
ԱՇ ԵՎ ՁԵՋ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ[103]
W TEJ STUDNI WILGOTNEJ
UMIESZCZONO (JEST CHRONIONE)
CIAŁO CZYSTEGO WARDAPETA
TEOLOGA STEPANNOSA,
KTÓRY POCHODZIŁ Z POLSKI
I W STUDNIĘ KOŁOWRÓT WPADNIE
TYSIĄC, SETKA I TRZY DZIESIĄTKI
JESZCZE LICZBA „K” RACHUBY ORMIAŃSKIEJ
GDY PRZYSTANIECIE, ZMÓWCIE ZMIŁUJ SIĘ
I BÓG ZMIŁUJE SIĘ NAD WAMI.

Autor ten uważał, że grób Lehacego znajduje się nie w samym kościele św. Hrypsymy, lecz za jego murami, na cmentarzu dla mnichów. Mając tekst inskrypcji i koordynaty miejsca, pojechałam do Eczmiadzyna, aby odszukać nagrobek, gdyż cmentarz za starymi murami kościoła częściowo zachował się do naszych dni. Poszukiwania wśród znajdujących się tam grobów nie dały rezultatu i dopiero na dziedzińcu kościoła, we wschodniej części znalazłam grób Lehacego. Być może tablica z inskrypcją została przemieszczona od czasu, gdy widział ją Basmadżian. Rzeczywiście, kamień był uszkodzony w środkowej części i ostatnie wersy były prawie nieczytelne.

Pozostały w Eczmiadzynie po Lehacym cenne pamiątki. Zachowały się części jego szat liturgicznych — ozdobiona perłami i opatrzona inskrypcją mitra (związek z Lehacym nie jest pewny), wystawiona w muzeum-zakrystii katedralnej, oraz *vakas* (kołnierz ornatu), również ozdobiony perłami, który znajduje się w muzeum Katolikosatu[104]. Z jego imieniem związany jest też jeden z najważniejszych relikwiarzy w historii Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego — *Święta Prawica* pierwszego patriarchy Armenii, św. Grzegorza Oświeciciela. Jest on uważany za symbol przekazywania władzy od pierwszego patriarchy do następ-

[103] Կ. Բասմաջեան [K. Basmadżian], *Ստեփանոս վրդ. Լեհացւոյ տապանագիրը* [*Grób Stefana wardapeta Lehacego*], „Հանդէս Ամսօրեայ” [„Handes Amsorja”], 1912, 7, s. 424.

[104] Opis pieczęci Stefana Lehacego z 1653 roku przechowywanej w zbiorach lwowskich zob. Я. Дашкевич, *К средневековой сфрагистике армян Украины*, w: *Вірмени в Україні*, Львів 2012, s. 905.

nych. Relikwiarz ten, razem z *Włócznią Przeznaczenia* i relikwiarzem z fragmentem Krzyża Pańskiego, używany jest w ceremonii przygotowania myronu (krzyżma), która ma miejsce w Kościele ormiańskim raz na pięć do siedmiu lat w sposób bardzo uroczysty. Obecny kształt tego relikwiarza w formie ręki to dar Stefana Wartanowica Lehacego. Jeszcze za rządów katolikosa Filipa I relikwie św. Grzegorza zostały przewiezione z Isfahanu z powrotem do Eczmiadzyna[105]. Został wówczas wykonany nowy relikwiarz do ich przechowywania, w formie naśladującej poprzedni, to znaczy w kształcie ręki. Stary włożono do nowego bez otwierania. Na nowym relikwiarzu znalazła się inskrypcja, która informuje, że został sporządzony za katolikosa Jakuba IV w roku 1657 w Eczmiadzynie dla upamiętnienia wardapeta Stefana ze Lwowa, a dla przechowywania relikwii św. Grzegorza na chwałę narodu ormiańskiego. Niżej podaję tekst w oryginale:

ՅԱՒՈՒՐՍ ՄԵԾԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ	*ZA DNI WIELKIEGO PATRIARCHY*
ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈԲԻ	*TER—HAKOBA DŻUGHAJECY*
ԹՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ԸՍՏ ՏՈՒՄԱՐԻ	*W ROKU ERY ORMIAŃSKIEJ*
ՌՃՋ ԱՄԻ	*1106 [=1657]*
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ	*DLA UPAMIĘTNIENIA STEPANOSA*
ԻԼՈՎԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ	*ILOWACY WARDAPETA*
ՆՈՐ ՊԱՀԱՐԱՆ ԱՋՈՑ ՁԵՌԻՆ	*NOWY RELIKWIARZ PRAWICY*
ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ	*ŚWIĘTEGO GRZERGORZA OŚWIECICIELA*
ԿԱՋՄԵԱԼ ԵՂԵՒ ԷՋՄԻԱԾՆԻ	*ZOSTAŁ SPORZĄDZONY W ECZMIADZYNIE*
ԱՌ Ի ՊԱՐԾԱՆՍ ՀԱՅԿԱՅ ԶԱՐՄԻՆ[106].	*NA CHWAŁĘ RODU HAJKA*

Jeszcze wiele pytań pozostaje bez odpowiedzi, gdy chodzi o Stefana Wartanowica Lehacego. Nie dysponujemy pełnym rozeznaniem, co do jego kręgu rodzinnego, ludzi wpływowych we Lwowie i Suczawie, ofiarnych mecenasów Kościoła ormiańskiego, zapewne przekazujących poprzez swego syna i brata do Eczmiadzyna kosztowne dary. Gdy chodzi o sprawy polsko-ormiańskie, ważnym zagadnieniem jest wyjaśnienie roli, jaką odegrał Stefan Lehacy w sprawie unii kościelnej czy w potajemnym zebraniu zorganizowanym w Eczmiadzynie w 1677 roku z udziałem katolikosa Jakuba IV, na którym omawiano akcję na rzecz wyzwolenia Armenii. Innym ciekawym problemem badawczym są stosunki Lehacego z mieszkającymi w Armenii polskimi Ormianami. Wiadomo, że utrzymywał kontakty z przebywającym w klasztorze Tatew na południu Ar-

[105] Stary relikwiarz został wywieziony z Eczmiadzyna na początku XVII wieku w czasie przymusowego wysiedlenia Ormian w głąb Persji. Na rozkaz szacha Abbasa był przechowywany w domu ormiańskiego kupca z Nowej Dżulfy, chodży Safara. Przebywając w Isfahanie katolikos Filip potajemnie wywiózł relikwiarz z Iranu i w 1638 roku przywiózł z powrotem do Eczmiadzyna. Zob.: Arakel, s. 171–183.

[106] Fot. Świętej Prawicy św. Grzegorza Oświeciciela zob. [w:] *Էջմիածնի գանձեր* [*Skarby Eczmiadzyna]* [*katalog*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1984.

menii mnichem Mygyrdiczem Lehacym[107]. W klasztorze Howhannawank działał w tym czasie wardapet Nigoghos (Mikołaj) Lwowacy (ze Lwowa), nauczyciel muzyki przy tamtejszej szkole[108]. W rękopisie skopiowanym w Erywaniu w 1684 roku wspomina się jeszcze imię wardapeta Howhannesa Lehacego, opata klasztoru Zbawiciela[109]. W jednym ze skopiowanych przez siebie rękopisów wymienił Stefan Lehacy imiona wardapeta Nigoghajosa, Der Mygyrdicza, Der Howhannesa, pisząc o tym ostatnim: „bliski mi i mój brat duchowy". Nasuwa się przypuszczenie, że chodzi tu właśnie o rodaków z ormiańskich gmin Polski. Wiadomo jest o przynajmniej jeszcze dwóch Ormianach polskich o imieniu Symeon[110], oraz o wardapecie Warderesie Lehacym, określanym jako *lusarar*, który wspomniany jest jako współautor skopiowanego w Eczmiadzynie rękopisu z 1635 roku[111].

Należy przebadać również działalność Stefana Lehacego jako administratora majątku katolikosatu w Eczmiadzynie. W Matenadaranie czeka na wykorzystanie archiwalna spuścizna po trzech katolikosach, Filipie I z Aghbaku, Jakubie IV z Dżulfy oraz Eleazarze z Ajntabu, za których rządów aktywny był Lehacy. Pełniąc funkcję namiestnika katolikosa Jakuba IV, Lehacy musiał często walczyć o przywrócenie praw Eczmiadzyna do różnych majątków zawłaszczonych przez Turków[112].

Dokładnej analizy wymaga dorobek pisarski Stefana Lehacego, jego geneza, zasady doboru prac do tłumaczenia, a także zjawisko kopiowania go przez współczesnych mu kopistów. Nie została ustalona kolejność prac Lehacego. Między treścią kolofonu w przekładzie Dionizego Areopagity a przekazem Arakela z Tebryzu istnieje sprzeczność, być może do wytłumaczenia przez zwrot *որոց միոն,* który można oddać jako „między innymi" („z których jeden"), co sugerowałoby, że Arakel nie wylicza precyzyjnie prac według ich kolejności, lecz

[107] Mygyrdicz Lehacy zmarł w klasztorze Tatew w roku 1660, tam też został pochowany. zob.: *«Արարատ» ի ժառանգութիւնը, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան (Մեսրոպ Մագիստրոս), յօդուածների ժողովածու)* [*Dziedzictwo „Araratu" Mesropa arcybiskupa Ter-Mowsisjana (Mesropa Magistrosa). Zbiór artykułów*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010, s. 294.

[108] Zachariasz z Kanakeru, w rozdziale XIII swej *Kroniki*, traktującym o dziejach i żywocie wardapeta Zachariasza z Wagharszapatu, opowiada o założeniu przez niego szkoły w klasztorze Howhannawank, zbieraniu rękopisów, gromadzeniu uczniów oraz sprowadzaniu nauczycieli, między innymi wardapeta Nigoghajosa Lwowacego, który nauczał muzyki (Zachariasz z Kanakeru, *Kronika*, s. 266).

[109] Matenadaran, rkps 246.

[110] Wardapet Symeon zmarł w roku 1658, zaś wardapet Nigoghos w roku 1653. Obaj są pochowani na cmentarzu mnichów w Eczmiadzynie, zob.: *Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի արխիվ* [*Archiwum św. Tronu Eczmiadzyna*]; Ա. սրկ. Գափոյան [sarkawag A. Gapoian], *Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն* [*Odczyt inskrypcji cmentarza mnichów w św. Tronie Eczmiadzynie*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1998 (maszynopis).

[111] Matenadaran, rkps 2380.

[112] Wzmianki o tym zachowały się w pracy katolikosa Symeona z Erywania *Czambr...*

WARTANOWICOWIE
suczawsko-lwowscy

WARTAN

- ŁUKASZ
  Wartan-oglu (Wartanowic)
  † przed 1611
  kupiec w Suczawie (Mołdawia)
  bezpotomny
- AGOPSZA
  (Hagopsza, Jakub, Hagop)
  Wartan-oglu (Wartanowic)
  † po 1627
  kupiec i ormiański jerospochan
  w Suczawie (Mołdawia)
  1x Mughal († przed 1620)
  2x Chaschatun († po 1649),
  córka Azbeka
  - KRZYSZTOF
    (Chaczik) Agopsicz (Wartanowic)
    wzmiankowany w r. 1649
    kupiec w Romanie (Mołdawia)
  - MANUG
    Agopsicz (Wartanowic)
    wzmiankowany w r. 1620
    kupiec
  - DONIG
    Agopsicz (Wartanowic)
    † po 1636
    1608 przyjęty do prawa miejskiego
    we Lwowie, współfundator szkoły
    ormiańskiej we Lwowie
  - SAHAK
    (Saak, Izaak) Agopsicz
    (Agopsowic, Wartanowic)
    † 1649
    1608 przyjęty do prawa miejskiego
    we Lwowie; 1637-1647 starszy
    ormiański i kupiec we Lwowie,
    fundator ormiańskiej szkoły i
    kościoła św. Krzyża we Lwowie
    x ok. 1608 Anna Torosowicówna,
    córka Jakuba,
    siostra arcybpa Mikołaja
    bezpotomny
  - WARTAN
    Agopsicz (Agopsowic
    Wartanowic)
    † 1632
    1608 przyjęty do prawa miejskiego
    we Lwowie, kupiec lwowski,
    współfundator budynku szkoły
    ormiańskiej we Lwowie
    x ok. 1613 Katarzyna († ok. 1644),
    córka Jakuba Warteresowica
    Żółtego
    - ZOFIA
      (Hoska) Wartanowicówna
      x 1626/33 Kaprus (Kasper)
      Derkasprowic
    - STEFAN
      Lehacy (Wartanowic)
      † 1689
      wikariusz katolikosów w
      Eczmiadzynie
    - AWEDYK
      (Gabriel) Wartanowic
      wzmiankowany w r. 1645
      kupiec we Lwowie
    - SAHAK
      (Saak, Izaak) Wartanowic
      † po 1644
      bezpotomny
    - JAKUB
      Warthanowic (Wartańczyk)
      † ok. 1663
      kupiec i starszy ormiański we
      Lwowie od 1658
      - WARTAN
        Wartanowic (Wartańczyk)
        1640 – ok. 1667
        zabity w podróży z Amsterdamu
      - TOROS
        (Teodor) Wartanowic Wartańczyk
        1643-1700
        1681/82 biskup ormiański dla
        Lwowa
      - MARIANNA
        Wartanowicówna
        ur. 1657
      - ZOFIA
        Wartanowicówna
        ur. 1645, x 1664
        Stefan Chodzigijowic Steckowic
      - SZUSZAN
        (Zuzanna) Wartanowicówna
        ur. 1655
      - BARBARA
        Wartanowicówna
        ur. 1656
      - KATARZYNA
        Wartanowicówna
        ur. 1644
    - MIKOŁAJ
      (Misko) Wartanowic (Wartańczyk)
      kupiec we Lwowie
      x ok. 1650
      Zofia, córka Krzysztofa
      Kobaczowskiego
      - KATARZYNA
        Wartanowicówna
        przed 1654 – po 1718
        x Szymon (Semion) Kierymowicz
    - MILUCHNA
      Wartanowicówna
      x ok. 1628 Zadik
      (Zachariasz), syn Andrija Miskowica
    - KATARZYNA
      Wartanowicówna
      x ok. 1638 Misko
      (Mikołaj) Steckowic (Steczkiewicz),
      Mikołajowic, starszy ormiański we
      Lwowie w l. 1656-1666
    - KRZYSZTOF
      (Chaczko) Wartanowic
      (Wartańczyk)
      † ok. 1685
      kupiec we Lwowie
      x Anastazja Juszkowicówna
      - JAN
        Wartanowic
        ur. 1638
        † młodo
      - KATARZYNA
        Wartanowicówna
        ur. 1642
      - JÓZEF
        Wartańczyk
        1643 – 1677
        wojewoda bractwa św. Bogurodzicy
      - MIKOŁAJ
        (Nigol) Wartanowic
        ur. 1644
        1685 przyjęty do prawa miejskiego
        we Lwowie
        - MARIANNA
          Wartanowicówna
          x 1718 Łukasz Sahakowic
        - ANASTAZJA
          Wartanowicówna
          x 1715 Wilhelm Wilner z Elbląga, w
          1719 przyjął prawo miejskie Lwowa
          i został członkiem Kolegium 40
          Mężów z grupy kupców
        - KRZYSZTOF
          Wartanowic
          wzmiankowany w r. 1728
        - MIKOŁAJ GABRIEL
          Wartanowic
          † przed 1769
          1749 ormiańskokatolicki proboszcz
          św. Krzyża we Lwowie (ostatni)
      - ANNA
        Wartanowicówna
        ur. 1645
        x 1664
        Bernard Bernatowic, 1671 starszy
        ormiański we Lwowie; 1676
        nobilitowany jako Bernacki

Symbole:
x - małżeństwo
† - śmierć

Podstawa źródłowa tablicy:
Biblioteka Mechitarystów w Wenecji, rkps 1788 (*Contractus ante nuptiales*); Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, rkps 440 (*Metryka kościoła ormiańskiego lwowskiego ab anno 1636*), 441, 446, 447 (*Contractus ante nuptiales*); *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388-1783*, wyd. A. Janeczek, t. I, Poznań-Warszawa 2005; S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869; S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polszcze*, Lwów 1856; M. Kapral, *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII-XVIII wieku*, Toruń 2008; E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010.

wymienia je tylko[113]. Ucząc się we Lwowie, Stefan mógł już wtedy posiadać książki. Czy przywiózł je do Armenii? Być może regularnie sprowadzał nowe druki z Polski? To kolejne zagadnienia, które warto wyjaśnić, poprzez kwerendę w zbiorach starodruków bibliotek katolikosatu oraz Matenadaranu.

Na podstawie przedstawionych w niniejszym opracowaniu materiałów można sobie wyrobić wyobrażenie o różnorodnych kierunkach działań tego utalentowanego polskiego Ormianina, który bez wątpienia pozostaje jedną z najwybitniejszych postaci XVII-wiecznej Armenii. Urodzony w diasporze, nie tylko dosyć harmonijnie zintegrował się w „obcym" dla niego środowisku, lecz także wziął udział w jego odrodzeniu kulturalnym, które rozpoczęło się na początku tego wieku. Miał okazję działać w okresie bardzo płodnym intelektualnie, obok tak wybitnych postaci, jak historycy Arakel z Tebryzu i Zachariasz z Kanakeru, teolog i filozof Howhannes z Dżulfy, autor podręcznika do gramatyki oraz wykładowca w szkole Howhannawank Symeon z Dżulfy, sekretarz Jakuba IV i drukarz Mateusz z Caru, wydawca i drukarz Woskan z Erywania. W *Chronologii* Dawida z Bagheszu (Bitlis) wymieniony został wśród osobistości, które autor ten nazwał „filarami Kościoła, naczyniami Ducha Świętego, niezwyciężonymi filozofami"[114]. Z kolei w pracy katolikosa Łazarza I z Dżahuku (1738–1751) figuruje wśród tych, którzy są „kotwicami wiary, fundamentem Kościoła, źródłem boskiego przykazania, światłem naszych dusz, mistrzami i teologami"[115].

Z pewnością nieporównywalne były warunki XVII-wiecznego Lwowa, z jego rozwiniętą kulturą mieszczańską i finansowymi możliwościami rodziny Stefana Lehacego, z warunkami panującymi w Eczmiadzynie tego czasu, w którym dopiero odradzało się zrujnowane życie ekonomiczne i kulturalne. Żywot Stefana Lehacego ilustruje ciekawe zjawisko przeciwstawne smutnym tradycjom zniewolonej Armenii, której najlepsze umysły opuszczały kraj niszczony pod jarzmem persko-tureckim. Stefan i jego rodacy, polscy Ormianie, wrócili, wnosząc własną cegiełkę do odbudowy życia duchowego Armenii. Nie zwracając uwagi na trudności, na jakie musiał napotkać w nowej rzeczywistości, daleko od rodziny i znanego mu otoczenia, on i jego inni rodacy—polscy Ormianie pozostali w Armenii.

Bibliografia:

[Ajwazjan A.] Այվազյան Ա., *Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում* [*Kościół ormiański wobec XVIII-wiecznego ruchu wyzwoleńczego*], Երևան [Erywań] 2003

[113] Քն. Տեր-Դավթյան [K. Ter-Dawtian], «*Հայելի վարուցի» հայերեն թարգմանության* [*O ormiańskim tłumaczeniu*], s. 94.

[114] *Մանր Ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ.* [*Małe chronologie XIII–XVIII*], Երևան [Erywań] 1956, 2, s. 361.

[115] Ղ. Ջահկեցի [Łazarz z Dżahuku], *Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի [Księga teologiczna, która nazywa się Raj pożądany]*, Կ.Պոլիս [Konstantynopol] 1735, s. 644.

[Akinian N.] Ակինեան Ն., *Ստեփանոս վրդ. Լեհացի* [*Stefan wardapet Lehacy*], „Հանդէս Ամսօրեայ” [„Handes Amsorja”], 1912, 3, s. 147–153

[Aliszan Gh.] Ալիշան Ղ., *Այրարատ* [*Ajrarat*], Վենետիկ [Wenecja] 1890

[Aliszan Gh.] Ալիշան Ղ., *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ հաւաստչեայ յաւելուածովք*, [*Kamieniec. Kronika Ormian w Polsce i w Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami],* Վենետիկ [Wenecja] 1896

[Aliszan Gh.] Հ. Ղ. Մ., *Ճառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանիս, տեսութիւն ի գանձ լեզուին հայոց կամ ի Ստեփանեան բառարան,* [*Wykład wygłoszony w gimnazjum ormiańskim o teorii języka ormiańskiego, czyli słowniku Stefana Roszki*], «Բազմավէպ» [„Bazmawep”], 1852, 3.

[Altunian A.] Ալթունեան Ա., *Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան, որք ի Մոլտո-Վալաքիա, Հունգարիա և ի Լեհաստան. Ուղեւորութիւն յ’ամին 1876* [*Wiadomość o ormiańskich uchodźcach w Mołdawii, Wołoszczyźnie, na Węgrzech oraz w Polsce. Podróż z 1876 roku*], Ֆոքշան [Fokszany] 1876

[Amalian H.] Ամալյան Հ., *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ* [*Leksykograficzne pomniki średniowiecznej Armenii*], Երևան [Erywań] 1971

[Apresjan G.] Апресян Г., *Из истории армянской эстетической мысли*, Ереван 1973

[Apresjan G.] *Очерк развития эстетической мысли в Армении*, Москва 1976

Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, Warszawa 1981

[Arakelian A.] Առաքելյան Ա., *„Տիրամոր յոթ վերքը” կտավի հեղինակի հարցի շուրջ*, [*Wokół autorstwa płótna „Siedem ran Bogurodzicy”*] „Լրաբեր”[„Lraber”], 5, 1981

[Astwacatrian S.] Աստուածատրեան Ս., *Պատկերագոյց հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի և շրջակայից* [*Album zbiorowy niektórych zabytków katedry eczmiadzyńskiej i jej okolic*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1910

[Awetisjan K.] Ավետիսյան Քն., *«Ստեփանոս Լեհացու նկարիչ լինելու հարցի շուրջ»* [*Wokół problemu, czy Stefan Lehacy był malarzem*], „Հայ Արվեստի հարցեր” [„Problemy Sztuki Ormiańskiej”] 3, 2010

Barącz S., *Sobieski a Ormianie*, *List króla Polski Jana Sobieskiego z roku 1696 do katolikosa Nahapeta I z Edessy*, „Dziennik Literacki”, 1854, nr 21–22

Barącz S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856

[Basmadżian K.] Բասմաջեան Կ., *Ստեփանոս վրդ. Լեհացւոյ տապանագիրը* [*Grób Stefana wardapeta Lehacego*], „Հանդէս Ամսօրեայ” [„Handes Amsorja”], 1912, 7

[Berberian H.], Պերպերեան Հ., *Էջմիածնի վանքը 1662-ին*, [*Klasztor eczmiadzyński w roku 1662*]. „Հասկ” [„Hask”], 1950, 9/10

[Biblioteka] Սուրբ Էջմիածնի գրադարան [*Biblioteka św. Eczmiadzyna*], „Արարատ” [„Ararat”], 1888, 7

[Bodurian M.] Պոտուրեան Մ., *Յովնաթան Նաղաշ Շօռօթեցի* [*Naghasz Hownatan z Szorotu]*, „Բազմավէպ" [„Bazmawep"], 1911

[*Chrześcijańska Armenia*], *Քրիստոնյա Հայաստան*, Երևան [Erywań] 2002

[Czałojan W.] Чалоян В., О *философии Ст. Львовского*, „Вопросы философии" 1958, nr 9.

[Czałojan W.] Չալոյան Վ., *Հայոց փիլիսոփայության պատմություն [Historia filozofii ormiańskiej]*, Երևան [Erywań] 1975

Czałojan W., Khaczikian J., *Armeński filozof z XVII wieku–Stiepanos Lehacy*, „Studia Filozoficzne" 11, 1974, s. 61–67

[Czamczian M.] Չամչեան Մ., *Հայոց պատմութիւն* [*Dzieje Armenii*], Վենետիկ [Wenecja] 1786, 3

[Czobanian A.] Չօպանեան Ա., *Նաղաշ Յովնաթան աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը*, [*Bard Naghasz Hownatan i malarz Hownatan Hownatanian*], Փարիզ [Paryż] 1910

[Czugasyzjan G.] Չուգասզյան Բ., *Եղիա Մուշեղյանի (Կարնեցու) գրադարանը* [*Biblioteka Eliasza Muszeghiana (z Garinu=Erzerum)*], „Լրաբեր" [„Lraber"] 1983, 1

[Dan T.] Տան Դ., Արևելյան հայք ի Պուքովինա [*Die orientalischen Armenier in Bukowina*], թարգմ. Գ. Գալեմքարեան [tłum. G. Galemkarjan], Վիեննա [Wiedeń] 1891

[Daniel wardapet Szahnazarianc], Դանիել վրդ. Շահնազարեանց, *Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի* [*Katalog główny rękopisów biblioteki św. Eczmiadzyna*], Թիֆլիս [Tbilisi] 1863

[Daszkewycz J.] Дашкевич Я., *К средневековой сфрагистике армян Украины*, w: *Вірмени в Україні*, Львів 2012

Dowset Ch, *Sayat'-Nova: an 18th-century troubadour. A biographical and literary study*, Lovanii 1997

[Dziedzictwo] *«Արարատ» ի ժառանգութիւնը, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան (Մեսրոպ Մագիստրոս), յօդուածների ժողովածու)* [*Dziedzictwo „Araratu" Mesropa arcybiskupa Ter-Mowsisjana (Mesropa Magistrosa). Zbiór artykułów*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010

[Gapoian A. diakon] Գափոյան Ա. սրկ., *Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն* [*Odczyt inskrypcji cmentarza mnichów w św. Tronie Eczmiadzynie*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1998 (maszynopis)

Grigorian G., *Философские труды в армянских рукописях Матенадарана*, „Բանբեր Մատենադարանի" [„Banber Matenadarani"] 3, 1956

[Grigorian G.] Գրիգորյան Գ., *Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական բառարանը* [*Słownik filozoficzny Stepanosa Lehacego*], ՊԲՀ [„Patmabanasirakan handes"] 2 (69), 1975

[Hambardzumian R.] Համբարձումեան Ռ., *Հայ-լեհական ռազմաքաղաքական կապերը XVII դ. երկրորդ կեսին* [*Ormiańsko-polskie stosunki wojskowe i polityczne w drugiej połowie XVII wieku*], „Լրաբեր" [„Lraber"] 3, 1996

Histoire de l'Etablissement du Christianisme dans les Indes Orientales par les évêques français et les autres missionnaires apostoliques, Versailles et Paris 1803

Kajetanowicz D., *Katedra ormiańska i jej otoczenie*, Lwów 1930

Kapral M., *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*, Toruń 2008

[Karapet, bp Amatuni], Կ. եպս. Ամատունի, *Սահակ վրդ Մակուեցի* [*Sahak wardapet z Maku*], „Բազմավէպ" [„Bazmawep"] 1983, 1–4

[Łazarz z Dżahuku] Ղ. Ջահկեցի, *Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի [Księga teologiczna, która nazywa się Raj pożądany]*, Կ.Պոլիս [Konstantynopol] 1735

[Małe] *Մանր Ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ.* [*Małe chronologie XIII–XVIII*], Երևան [Erywań] 1951, 1956, 1–2

[Martikian J.] Մարտիկյան Ե., *Հայկական կերպարվեստի պատմություն XVII–XIX դարերում* [*Historia ormiańskich sztuk plastycznych wieków XVII–XIX*], Երևան [Erywań] 1971

[Mchitarian Ch.] Մխիթարեան Խ., *Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի եւ ս տորագրութիւն սրբազան տեղեաց* [*Krótka historia Jerozolimy, oraz protokół świętych miejsc*], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1867

[Mirzojan H.] Միրզոյան Հ., *Արդյո՞ք եղել են հակահակոբյան ժողովներ (հնատիպ սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն) [Czy miały miejsce zebrania przeciw Jakubowi (krytyczna analiza drukowanych źródeł)]*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» [„Banber Jerewani hamalsarani"], Երևան [Erywań] 2012

[Mirzojan H.] Միրզոյան Հ., *Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի* [*Howhannes Myrkuz z Dżulfy*], Երևան [Erywań] 2001

[Mirzojan H.] Միրզոյան Հ., *Արիստոտելի «Մետաֆիզիկայի» հայերեն թարգմանության հարցի շուրջ* [*O ormiańskim tłumaczeniu oraz komentarzu do „Metafizyki" Arystotelesa]*, „Բանբեր Երևանի համալսարանի" [„Banber Jerewani hamalsarani"] 1983, 1.

[Mirzojan H.] Միրզոյան Հ., *XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն* [*Analiza krytyczna ormiańskiej myśli filozoficznej XVII wieku*], Երևան [Erywań] 1983.

Mnacakanian P., *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie 1715–1739*, „Lehahayer" 1, 2010

[Nalbandian W.] Նալբանդյան Վ., *Հագիոգրաֆիական ժանրի ուսումնասիրության արդի վիճակը* [*Współczesny stan badań gatunku hagiografii],* Պատմա-բանասիրական հանդես [„Patmabanasirakan handes"] 1996, 1–2

Nerses Šnorhali, *Jezus, Syn jedyny Ojca i inne poematy*, wstęp i opracowanie ks. M. Starowieyski, [*Ojcowie Żywi*, XIV], Kraków 1998

Nowak-Komar K. R., *Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku — stan badań,* w: *Spis podróżny. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*, Bydgoszcz 2010

Nowak-Komar K. R., *Stefan Wartanowicz's Gospelbook of the 3rd Quarter of the 17th Century"*, w: *Los Angeles, 9th Graduate Student Colloquium in Armenian Studies* (w druku)

[Nowy] Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի [*Nowy słownik języka ormiańskiego*], Վենետիկ [Wenecja] 1836

[*Oczerki*] *Очерки по истории армянского изобразительного искусства*, Ереван 1979

[Ormanian M.] Օրմանյան Մ., *Ազգապատում* [*Azgapatum*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2001

[Palczjan A.] Պալճեան Ա., *Աթոռ Սրբոյն Պետրոսի Առաքելապետի* [*Tron św. Piotra apostoła*], Վիեննա [Wiedeń] 1853

Petrowicz G., *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Roma 1950

Piotrowski J., *Katedra ormiańska we Lwowie*, Lwów 1925

[Pyżyszgianc M.] Բժշկեանց Մ., *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին* [Podróż do Polski, oraz do innych miejsc zamieszkiwanych przez Ormian pochodzących z miasta Ani], Վենետիկ [Wenecja] 1830

[Radziecka] *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան* [*Radziecka encyklopedia ormiańska*], Երևան [Erywań] 1985, 11

Relation abrégée des Missions et des Voyages des Evesques François, envoyés aux Royaumes de la Chine, Cochinchine, Tonquin et Siam. Par Messire François Pallu, Evesque d'Héliopolis, Paris 1668

[Roszka S.], *Ստեփանոսի Ռօշքայ Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք* [*Chronologia albo Kroniki kościelne Stefana Roszki*], հրատ. հ. Հ. Ոսկեան, [oprac. o. H. Woskian], [Վիեննա] [Wiedeń] 1964

[Skarby] *Էջմիածնի գանձեր* [*Skarby Eczmiadzyna]* [*katalog*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1984

[Symeon Lehacy], *Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք*, հրատ. Ն. Ակինեան, [*Notatki podróżne Symeona Lehacego, kronika i kolofony*, oprac. N. Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1936

[Symeon z Erywania] Սիմեոն Երևանցի, *Ջամբռ, Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոց շրջակայից վանօրէից*, [*Czambr. Księga, która nazywa się zapisy protokołów, zwierciadło zawierające [opis] całego majątku św. Eczmiadzyna i okolicznych klasztorów*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2003

[Szahchatunianc H.] Շահխաթունեանց Յ., *Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ* [*Protokół katedry eczmiadzyńskiej oraz pięciu prowincji Araratu*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1842

[Tarwerdian J.] Թարվերդյան Յ., *Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական հայացքները* [*Poglądy filozoficzne Stefana Lehacego*], Երևան [Erywań] 1979

Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, Warszawa 2009

[Ter-Dawtian K.] Տեր-Դավթյան Ք., *«Հայելի վարուցի» հայերեն թարգմանության հարցի շուրջ* [*O ormiańskim tłumaczeniu „Zwierciadła przykładów”*], „Լրաբեր” [„Lraber”] 1981, 10.

[Ter-Dawtian K.] Տեր-Դավթյան Քն., *Հայելի վարուց* [*Zwierciadło przykładów*], Երևան [Erywań] 1994

[Ter-Dawtian K.] Տեր-Դավթյան Ք., *«Հայելի վարուցն» ու XVII–XVIII դարերի հայ թարգմանական գեղարվեստական արձակը. [„Zwierciadło przykładów” oraz ormiańska przekładowa proza artystyczna XVII–XVIII w.]* ՊԲՀ [„Patmabanasirakan handes”] 1987. 3

[Ter Mykyrtyczian G.] Տէր-Մկրտչեան Գ., *Հայկականք ԺԵ* [*Armenica XV wieku*], „Արարատ” [„Ararat”], 1899, 10–11

[Terzjan M.] Թերզեան Մ., *Յակոբ Դ Ջուղայեցի (1655–1680)* [*Jakub z Dżulfy (1655–1680)*], Բեյրութ [Bejrut] 1956

[Topczian H.] Թօփճեան Յ., *Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետ Դադեանի* [*Katalog rękopisów Chaczika wardapeta Dadiana*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1898

Tryjarski E., *Drobne teksty ormiańsko-kipczackie ze zbiorów Wiednia i Warszawy*, „Lehahayer” 3 (w druku)

Tryjarski E., *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010

Wielkie zwierciadło przykładów, tłum. Sz. Wysocki, Kraków 1612; tłum. J. Łosiowski, Kraków 1633.

[Woskian H.] Ոսկեան Հ., *Ստեփանոս վարդապետ Ռօշքա* [*Stepanos wardapet Roszka*], Հանդէս Ամսօրեայ [„Handes Amsorja”], 4-6, 1965

[Zachariasz z Agulisu] Զաքարիա Ագուլեցի, *Օրագրութիւն* [*Diariusz*], Երևան [Erywań] 1938

[Zachariasz z Kanakeru] Զաքարիա Քանաքեռցի, *Զաքարեայ սարկաւագի պատմագրութիւն* [*Historiografia sarkawaga Zachariasza*], Վաղարշապատ [Wagharszapat, obecnie Eczmiadzyn] 1870, 2

[Zarbhanalian G.] Զարբհանալեան Գ., *Պատմութիւն հայերէն դպրութեան* [*Historia oświaty ormiańskiej*], Վենետիկ [Wenecja] 1878, 2

Փիրուզ Մնացականեան, *Ստեփանոս Վարդանովիչ Լեհացի՝ մոռացուած լեհահայը*

Հիմնաբառեր՝

Հայ Առաքելական եկեղեցի, Էջմիածին, Ստեփանոս Վարդանովիչ Լեհացի, 17-րդ դարի հայկական փիլիսոփայութիւն, Մատենադարան, հայ արուեստ, հայկական ձեռագրեր:

Սեղմագիր

Ստեփանոս Վարդանովիչ Լեհացին (մահ.՝1689թ.)՝ աստուածաբան, փիլիսոփայ, Էջմիածնի վարդապետարանի ուսուցիչ, գրիչ, թարգմանիչ,

հնարաւոր եւ նկարիչ, 17-րդ դարի հայ մշակոյթի ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկն է: Լեհացի մականունը վկայում է նրա՝ ծնունդով Լեհաստանից լինելը, սակայն ներկայումս իր հայրենիքում գրեթէ մոռացուած է: Նա ծնուել է Լվովում, ուր ստացել է լաւ կրթութիւն: Լինելով մեծահարուստ հայ վաճառականի զաւակ, որի նախնիները գաղթել էին Սուչաւայից և յայտնի էին որպէս Հայ եկեղեցու մեկենասներ: Լեհաստանում հայ համայնքի՝ Կաթողիկէ եկեղեցու հետ կրօնական միութիւնից յետոյ, կրթութիւնը շարունակելու նպատակով Ստեփանոսը եկեղեցական այդ միութեանը դէմ հանդէս եկող ծնողների կողմից ուղարկւում է Հայաստան: Բաւականին ներդաշնակ կերպով դառնում է նոր միջավայրի մի մասը՝ ժամանակի ընթացքում ստանձնելով կաթողիկոսի տեղապահի պաշտօնը: Տիրապետելով լեհերէն և լատիներէն(հաւանաբար՝ ղիչաղերէն)լեզուներին՝ հայթարգմանչական գրականութեան գանձարանը հարստացնում է բազմաթիւ թարգմանութիւններով, որոնք արուած էին Լեհաստանում արդէն տպագիր գործերի հիման վրա: Յօդուածում Լեհացու կենսագրութիւնը ներկայացուած է տարածաշրջանում քաղաքական կայունութեան շնորհիւ հնարաւոր դարձած հայաստանեան հոգեւոր-մշակութային կեանքի զարթօնքի յետնախորքի վրայ: Սոյն աշխատութեան մէջ արծարծուած են Ստեփանոս Լեհացու տոհմաբանութեան, հոգեւոր ժառանգութեան, ինչպէս նաեւ նկարչական ձիրք ունենալու վարկածի հետ կապուած հարցեր: Յօդուածում վերջնականորէն լուծուել է Լեհացու տապանաքարի գտնուելու վերաբերեալ հարցը:

Piruz Mnatsakanyan, *Stefan Wartanowic Lehacy — a forgotten Polish--Armenian*

Key words:
Armenian Apostolic Church, Echmiadzin, Stefan Wartanowic Lehacy, Armenian philosophy in the 18th century, Armenian art, Armenian manuscripts.

Summary:
Stefan Wartanowic Lehacy (deceased in 1689) counts as one of the most prominent figure in the Armenian culture of the 17th century. A theologian and philosopher, he was a lecturer at the religious school in the seat of catholicosate in Echmiadzin, a copyist and translator, probably also a painter. Although he was born in Poland, today he is almost forgotten in his country of his birth. Lehacy (meaning: Polish, or: from Poland) came from Lwów, where he received good education, being a son of a wealthy Armenian merchant. His ancestors came from Suczawa (present-day Suceava, Romania) and became known as benefactors of the Armenian church. After the restoration of communion between the Polish-Armenian religious communities and the Holy See, he was sent by his parents, opposing the union, to Armenia to continue his education. His integration with the new community was harmonious enough and he eventually became the catholicos' representative. Being fluent in Polish and Latin

(and most likely Kipchak), he made a significant contribution to the Armenian literarture with his translations of various works printed in Poland in that time. This article portrays his life in comparison with the processes of spiritual and cultural rebirth in Armenia, which was made possible by the political stabilization in that region. It presents genealogy of Lehacy, his spiritual legacy and the hypothesis of his painting skills, as well as the exact location of his grave.